

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

KUR'ÂN VE PSİKOLOJİ ÇERÇEVESİNDE DÜŞÜNME

Yüksek Lisans

**Hazırlayan
Selime SEZGİN**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA**

TEMMUZ 2024, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Kur’ân ve Psikoloji Çerçevesinde Düşünme” “**Yüksek Lisans**” tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Selime SEZGİN

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Kur'ân ve Psikoloji Çerçevesinde Düşünme

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 60 sayfalık kısmına ilişkin 25/06/2024 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı %17'tir.

Filtrelemeye tırnak içerisindeki alıntılar dâhil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 05/07/2024

Danışman:
Dr.Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA

Öğrenci:
Selime SEZGİN

KILAVUZA UYGUNLUK

“Kur’ân ve Psikoloji Çerçevesinde Düşünme” başlıklı Yüksek Lisans/Doktora Tezi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Selime SEZGİN

Danışman

Dr.Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA danışmanlığında **Selime SEZGİN** tarafından hazırlanan “**Kur’ân ve Psikoloji Çerçevesinde Düşünme**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı **Yüksek Lisans Tezi** olarak oy birliği/oy çokluğu kabul edilmiştir.

05 / 07 / 2024

JÜRİ:

Danışman :**Dr.Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA**
Üye :**Doç.Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL**
Üye :**Dr. Öğr. Üyesi Hacer AYAZ**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /...../2024 tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

İlahi bir kelimeler olan Kur'ân, ana konularından biri olan insanı anlatırken onu birçok açıdan farklı ifadelerle beyan ettiği anlaşılır. İnsanların Allah'ın varlığını ve büyüklüğünü anlamalarını, doğru yolu bulmalarını, amaçlar Kur'ân'ın, insanı diğer varlıklardan ayıran “*Düşünme*” yetisinde büyük önem verdiği görölmektedir. Bu sebeple pekçok âyette düşünmeye teşvik vardır. Kur'ân, insanın başta kendi varlığı üzerinde, dünya hakkında, kevnî âyeti leri hakkında, daha önceki toplumların durumları hakkında düşünölmesini teşvik eder. Bunun için pekçok âyette aklın kullanılması, tefekkür edilmesi, düşünölmesine vurgular yapar.

Genel olarak psikoloji özel olarak ise Bilişsel psikoloji ise düşünmenin, zihinsel faaliyetlerin sistematik bir şekilde incelendiği bilim dalıdır. İnsan hayatının her alanında kullandığı algılama, zihinsel temsil bellek, dil ve öğrenme gibi kavramlar düşünme ile bağlantılıdır. Bunun yanında düşünme süreçleri bilgiyi işleme, problem çözme ve karar verme olarak sıralanır.

Düşünme, Kur'ân'da insanı mutluluğa ve Allah'ın rızasına ulaştıracak bir vesile olarak ele alınır. Kişilerin manevi ve ahlaki gelişimini gerçekleştirir. Psikoloji ise bireylerin zihinsel sağlığını ve bilişsel işlevlerini geliştirmeyi amaçlarken, düşünme süreçlerini bir disiplin içerisinde inceler.

Biz bu çalışmada zikredilen iki bakış açısında göz önünde bulundurarak “*Düşünme*” kavramını incelemeyi amaçladık. İki farklı disiplini biraraya getirerek aynı noktada kesiştiği yerleri tesbit edip görmek istedik. Kur'ân ile insanın ilahi bağlantısına vakıf olmaya çalışırken, psikoloji ile insanın içine, karmaşık zihinsel işlevlerine bir yolculuk yapılmıştır.

Selime SEZGİN, Erzincan, 2024

TEŞEKKÜR

İlâhiyat lisans döneminden itibaren yolumuzun kesiştiği ve kendisinin derslerinde bulunmaktan keyif aldığım, Yüksek lisans eğitim hayatımda da danışmanım olmasından mutlu olduğum, çok kıymetli, Dr. Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA hocama ilgisi, samimi desteği, ufuk açıcı sohbetleri, bilgisi ve tecrübesiyle yaptığı rehberlik için, yaşamımın her anında beni destekleyen ve özellikle eğitim hayatım boyunca maddi, manevi hiçbir desteğini esirgemeyen, daima yanımda olan aileme sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Selime SEZGİN

KUR'ÂN ve PSİKOLOJİ ÇERÇEVESİNDE DÜŞÜNME

Selime SEZGİN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2024

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Faima İSRAFİLOVA

ÖZET

Kur'ân düşünmeye verdiği önemi insanları ona teşvik ederek göstermektedir. Kişi düşünerek önce kendini ve hayatı anlamlandırır ve doğru yola erişir. Muhataplarını başta tevhid inancına davet için pek çok âyeti te olaylar ve kıssalar üzerinden düşünülmesi istenmektedir. Aynı zamanda düşünenler övülmekte düşünmeyenlerin ise mertebesinin düşünenler ile aynı olmayacağı vurgulanmaktadır.

Düşünme eylemi için Kur'ân pek çok farklı kelime kullanmaktadır. Her biri kısa anlamıyla düşünmeyi ifade etseler de ayrı ayrı ince ayrımlarının bulunduğu bilinmektedir. Kullanılan bu farklı kelimelerden çok yönlü ve eleştirel bir düşünme sistemine işaret edildiği anlaşılmaktadır.

Psikoloji bilimi incelediği düşünme sistemine ve bilişsel psikolojide ifade edilen süreç ve kavramlara, düşünmeyle ilgili kullanılan kelimelerle işaret edilmektedir. Kur'ân-ı kerimde ise kelime ve âyetler incelenirken Kur'ân'ın düşünme süreçlerine, bilişsel psikolojide düşünmeyi incelerken kullanılan aşamaların da dâhil edildiği görülmektedir. Bu sebeple çalışmamız, tefsir ve psikoloji bilimi beraber incelenerek yapılmıştır. İki disiplinde düşünmenin ortak ve farklı yönleri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Düşünme, Psikoloji, Bilişsel Psikoloji.

KUR'ÂN ve PSİKOLOJİ ÇERÇEVESİNDE DÜŞÜNME

Selime SEZGİN

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Master Thesis July 2024

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Faima İSRAFİLOVA

ABSTRACT

The Quran shows the importance it gives to thinking by encouraging people to it. A person first makes sense of himself and life by thinking and reaches the right path. In order to invite his interlocutors to the belief of monotheism, it is requested in many verses to think about events and stories. At the same time, those who think are praised and it is emphasized that the rank of those who do not think will not be the same as those who think.

The Quran uses many different words for this process. Although each of them expresses thinking in its short meaning, it is known that there are separate subtle distinctions. It is understood from these different words used that a multifaceted and critical thinking system is indicated.

It is seen that the thinking system examined by psychology and the processes and concepts expressed in cognitive psychology are also indicated by the words used in thinking. When examining the words and verses, it is seen that the Quran is included in the thinking processes in the stages used while examining thinking in cognitive psychology. For this reason, our study was conducted by examining two different disciplines together. It is tried to reveal their common and different aspects.

Keywords: Quran, Tafsir, Thinking, Psychology, Cognitive Psychology.

İÇİNDEKİLER

KUR'ÂN ve PSİKOLOJİ ÇERÇEVESİNDE DÜŞÜNME

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
TEŞEKKÜR.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Düşünme Kavramı.....	7
1.1.1. Lügat Mânâsı	7
1.1.2. Kur'ân-ı Kerim'de “Düşünme/Tefekkür” Kavramı	9
1.2. Yakın Anlamalı Kelimeler	10
1.2.1. Akıl	10
1.2.2. Tezekkür	14
1.2.3. Tedebbür	17
1.2.4. Nazar.....	19
1.2.5. Basîret.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

PSİKOLOJİDE DÜŞÜNME

2.1. Psikoloji Biliminin Tanımı ve Düşünmenin Psikolojideki Konumu.....	23
2.2. Tarihçesi	29
2.3. Bilişsel Psikoloji.....	31
2.3.1. Tanımı.....	31
2.3.2. Çalışma Süreci.....	33
2.3.3. Tarihçesi	41
2.4. Gelişim Psikolojisi.....	42
2.4.1. Tanımı.....	42
2.4.2. Tarihçesi	43
2.5. Kur'an'da Gelişim Psikolojisi	47
2.6. Kur'an-ı Kerim'de Düşünme Ekseninde Bilişsel Psikoloji Süreçleri	47
2.6.1. Kur'an-ı Kerim'de Bilişsel Gelişim	48
2.7. Kur'an'da Bilişsel İşlevler.....	54
2.7.1. Dil Öğrenimi.....	54
2.8. Öğrenme Yöntemleri	55
2.8.1. Tekrar.....	55
2.8.2. Tecrübe	56
2.8.3. Taklit.....	54
2.9. Problem Çözme	57
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER.....	59
KAYNAKÇA.....	61
ÖZ GEÇMİŞ	66

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

- (c.c.)** : Celle Celâluhu
(s.a.v.) : Sallallahu aleyhi vesellem
(a.s.) : Aleyhisselam
TDK : Türk Dil Kurumu
Bknz : Bakınız
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Ed. : Editör(ler)
Çev. : Çeviren
Bs. : Baskı
Vd. : ve diğerleri
Vb. : ve benzeri

GİRİŞ

Araştırmamızın bu bölümünde, araştırma konumuzun önemine, amacına, metoduna, kaynaklarına ve konuyla ilgili daha önce yapılmış olan ancak herbirinin farklı yönleri bulunan çalışmaları inceleyeceğiz.

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Tezimizin ismi “Kur’ân ve Psikoloji Çerçevesinde Düşünme” olarak belirlenmiştir. Bunun sebebi başta düşünme hakkındaki âyeti ler incelemek olmakla beraber psikolojide düşünmenin nasıl görüldüğünü de araştırarak âyeti ler ve bu veriler arasında mukayese yapabilmektir. Konu ile ilgili âyeti lerin incelenmesi ve bunların ve psikolojide kabul gören düşünme süreci ile irtibatlandırılması tezimizin ana hatlarını oluşturmaktadır. Bunun yanında çalışmada konuyla ilgili hadislere de başvurulmuştur.

Kur’ân uhrevi ve dünyevi hayatın intizamı için insanlığı, dinin temel maksadı olan tevhide davet ederek, yaşam için gerekli olan temel ahkâmı ve düsturları beyan eder ve insanları bir bütün halinde ele alır. Kur’ân’ı incelediğimizde kişileri sadece tevhide ve kulluğa davet etmediğini _bunun yanında dünya hayatının insan için kâfi olmadığını anlattığını görürüz. Kur’ân hem dünya hem de ahiret hayatının inşa edilmesine vurgu yapmakta ve bunlarla alakalı temel konuları ele almaktadır. İnsanların farklı hallerine değinen Kur’ân’ın bireyin psikolojik hallerine işaret ettiği de görülmektedir. Aynı şekilde kişiyi bir bütün olarak ele almakla beraber, insanın çeşitli yönlerine uygun hitapları da vardır.

Kur’ân insanın yaratılışını anlatırken onun tüm hayatından bahsetmekte ve gelişimini açıklamaktadır. Bu maksatla insanın önce kendini sonra çevresini algılayıp incelemesini istemektedir. Kevnî âyeti ler vasıtası ile insanı kendi yaratılışı ve dünyanın yaratılışı hakkında düşünmeye sevk etmektedir. Zira Kur’ân, Allah’ın(c.c.) isim, sıfat ve fiillerinin yansıdığı, belirli bir plan ve ölçü çerçevesinde meydana gelen varlıklar ve olaylar kitabıdır. Bu nedenle, yaratılmış varlıklar ve dünyanın düzenli akışı hakkında derinlemesine düşünülmesini ısrarla teşvik etmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın varlığının ve birliğinin delillerinin başta evrende ve insanın kendi içinde gösterileceği

böylece Kur'ân'ın hakikatinin açıkça ortaya çıkacağı ifade edilmektedir.¹ Söz konusu âyetin tefsirinde hakikatin başta evrende ve kendi içlerinde gösterileceğinden maksadın âfâk yani Mekke çevresinde ki toprakların fethedilmesi anlaşılmıştır. Enfüs yani kendi nefslerinde şeklinde ifade edilen kelime ise Mekke'nin fethedileceğinin habercisi olarak tefsir edilmiştir. Taberî (ö. 310/923)'nin görüşü de bu şekildedir. Bu âyeti için tefsirlerde hem kendi nesflerinde ibaresinin nutfeden başlayarak anlatılan insanın yaratılmasında ki durum, halden hale geçişlerinin² ve insanın hem yaratılışında ki hem de bedeninde ki ilâhi sanatın inceliklerinin kastedildiği görüşü de mevcuttur. Âfâk kelimesinin gökyüzü ve yeryüzünün muhtelif yerlerinde ki çeşitli varlıklara işaret edildiği görüşü de bulunmaktadır.³

Bu ifadelerle beraber, konumuz hakkında yapılan tefsiri ise şöyledir; Allah Teâla'nın insanlara hem içinde durdukları dünyanın hem de kendi içlerindeki dünyanın sırlarından bazılarını açacağına vaadi olarak tefsir edilmiştir. Buna göre, Allah Teâla bu sözün verildiği günden itibaren vaadini gerçekleştirmiştir. İnsanın iç ve dış âlemindeki âyeti lerin hergün bir yenisi açığa çıkmaktadır. Geçen süre zarfında insanlar pek çok şey keşfetmiştir. Tüm maddelerin en küçük parçasının atom olduğu ve onun ışına dönüştüğü güneş sistemi, dünya ve içindeki varlıklar, uyduları gezegenlerine bağlayan yasalar hakkındaki bulgular gibi pek çok önemli bilgiler öğrenilmiştir. Ancak insanoğlunun dinden uzaklaşması nasıl bilim yoluyla olduysa yine dine bağlanması da yine bilim ile olacaktır. İnsan ve iç dünyası hakkında edinilen bilgiler de evren ve içindekilerin bilgisinden az değildir. İnsanın bedeni, ruhsal yapısı, özellikleri ve sırlarına dair pekçok şey öğrenilmiştir. İnsanlara ruhun derinliklerine dair birçok kapalı alan açılmış, açıklanmıştır. Eğer düşünürlerse insanların kavrayıp şükredecekleri

¹ Fussilet 41/ 53; Hayrettin Karaman-Ali Özek-İbrâhim Kâfi Dönmez-Mustafa Çağrııcı-Sadrettin Gümüş-Ali Turgut, *Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli*, TDV Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s. 471.

² Bknz. Mü'minûn, 23/12-14.

³ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin Turki (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1427), 15:374-375.

hayırlar çoktur.⁴ Şüphesiz ki insanın içine yapılan bu yolculuk psikoloji ile gerçekleşir. Bu sebeple düşünme eylemini bu yönüyle de ele alan çalışmamız önem arz etmektedir.

Hayatımızı şekillendiren hiç şüphesiz ki düşüncelerimizdir. Bu bakımdan öneminin büyük olmasıyla beraber bu düşünme fiilini hayatımızın her alanında gerçekleştirmek durumundayız. Kur’ân insanlardan düşüncelerini istemekte ve buna teşvik etmektedir. Bunu yaparken de pek çok farklı konu hakkında düşünmeye sevk etmek için örnekler verdiğini görmekteyiz. İnsanın yediği şeylere bakarak Allah’ın lütuflarını ve yaratma kudretini düşünmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁵ Yine Kur’ân’da Allah’ın yaratma sürecini gözlemlemenin ve kıyametten sonra her şeyi yeniden yaratacağını bilmenin önemi belirtilerek⁶ devenin yaratılışı, göğün yükseltilişi, dağların dikilişi ve yeryüzünün yayılışı gibi yaratılış delilleri üzerinde düşünmenin gerekliliği ifade edilmektedir.⁷

Düşünmeye teşvik eden âyeti kerimelerde ilâhi kelamın muhatabı olan insanın kendisi, tabiat olayları, tıbbi, biyolojik, fizyolojik alanlar hakkında düşünme ve araştırmaya sevk edilmekle beraber, bilişsel pek çok işlev de öne çıkarılmıştır. İlgili pek çok âyette, “*akletmiyorlar mı?*”, “*görmezler mi?*” “*düşünmüyorlar mı?*” gibi düşünme ifadeleri öne çıkmaktadır. Düşünme manası taşıyan kelimelerin, Kur’ân’da özellikle fiil formlarında zikredilmesi de Allah’ın kullarına aktif bir düşünmeye teşvik etmesindendir.⁸ Zira “*deruni düşünce süreci olan tefekkür, her türlü güzel amelin kaynağı olan inancın belkemiğidir.*”⁹

Kur’ân, akledenleri ve düşünenleri överken, düşünmeyenlerin derecelerinin hayvanlardan daha aşağı olduğu beyan etmektedir. Zümer Sûresi 9. âyette “*Hiç*

⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur’ân*, çev. Salih Uçan - Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 9:4755-4756.

⁵ Abese 80/24.-32.; Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Mealî* (Ankara: DİB. Yayınları, 2011), 584.

⁶ Ankebût 29/20; .Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Mealî*, 438.

⁷ Gâşîye 88/17.-20; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 5/5:611-612.

⁸ Ali Galip Gezgîn, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (01 Haziran 2014), 133-174.

⁹ Malik Bedri, *Düşünme Gözlemden Tanıklığa*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021), 47.

bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ifadesiyle bilgi sahibi olmanın üstünlüğü belirtilir.¹⁰ Enfâl Sûresi 22. âyette, “Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan sağırlar ve dilsizlerdir.”¹¹ denilerek düşünmeyenlerin kötü durumda olduklarına dikkat çekilir. Furkân Sûresi 44. âyetinde ise, “Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar”¹² ifadesiyle aklını kullanmayanların hayvanlardan bile daha şaşkın oldukları belirtilir.

Psikoloji bilimi insanı anlamak için içe doğru yapılan bir yolculuktur. Psikoloji içerisindeki bilişsel psikoloji dalı ise insanın düşünme sistemini anlamaya ve sürecini takip etmeye düşünce ve süreçlerini sistematik bir şekilde düzenlemeye çalışır. Bunun içinde bir disiplin içerisinde araştırmalarına devam eder. Bilişsel psikoloji düşünme ve süreçlerine yaptığı araştırmalar ile bireylerin akademik ve kişisel başarılarını artırmaya çalışır.

*“Bilişsel psikoloji insanların, bilinçli düşünme eyleminin iç konuşmalarının duygu ve hislerini etkileyeceğini, tutum, davranış ve inançlarını şekillendireceğini kısacası değerlerini ve hayat görüşlerini dahi biçimlendireceğini belirtir. Bununla beraber yine bilişsel bir güç olan İslâmi tefekkürün ruhları saflaştıracağı, mü'minlerin mertebesini yükselteceği ve muazzam değişimler oluşturacağı düşünülmür.”*¹³

2. Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amacı, Kur'ân'da çok kez tekrar eden düşünme/tefekkür kavramının nasıl kullanıldığı ve modern psikolojideki düşünme süreçlerinin karşılaştırılması sonucu farklı iki disiplin arasında örtüşen konuları ve birbirlerine yapabilecekleri katkıları tespit edebilmektir. Bu amaçla öncelikle Kur'ân'da düşünme kelimesinin nasıl kullanıldığı araştırılmıştır. Hangi kelimelerin düşünme anlamında kullanıldığı, düşünme kelimesinin farklı ne anlamlar içerdiği ortaya konmuştur. İnsanların hangi konularda düşünmeye teşvik edildiği ve düşünmenin manevi gelişime etkisi incelenmiştir.

¹⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 509.

¹¹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 195.

¹² Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 398.

¹³ Bedri, *Düşünme Gözlemden Tanıklığa*, 48-49.

Araştırmada sonraki aşamada modern psikolojide düşünme süreçleri yani eleştirel düşünme, problem çözme ve karar verme adımları incelenerek nasıl işledikleri algılanmaya çalışılmıştır. Düşünme ile alakalı kelime ve kavramlar incelenmiştir. . Bilişsel süreci de doğrudan etkileyen bu kavramlar duyu, algı, zihinsel temsil, bellek/hafıza, dil ve öğrenmedir.

Araştırmamızda bilişsel psikolojide insanın her anında yaptığı düşünme işlevi hakkında tarihsel süreçte nasıl farklı kuramların öne sürüldüğü ve sürecin hangi aşamalardan geçtiği anlatılmaya çalışılmıştır. Son olarak Kur’ân’da bilişsel psikolojinin hangi alanlarına işaret edildiği incelenmiştir.

3. Araştırmanın Metodu

Yaptığımız bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bununla beraber veri-bilgi toplama tekniğimiz ise doküman inceleme ve analizi yaklaşımıdır. Çalışmamızın konusu sebebiyle de temel kaynak kitabımız şüphesiz ki Kur’ân-ı Kerîm olmuştur. Bunun yanında tefsir kitapları, hadis-i şerifler, temel sözlük kaynakları, alanımız dahilinde ve alanımız dışında konu ile bağlantılı kitaplar, bilimsel dergi makaleleri, alanımız ile ilgili yapılan sempozyum bildirileri, doktora ve yüksek lisans tezleri kaynak olarak kullanılmıştır. . Araştırmamızın psikoloji kısmında alanın temel kaynaklarına başvurmakla beraber yine makale, sempozyum, doktora ve yüksek lisans tezleri incelenmiştir. Uygulama ve pogram olarak “*Shamela*” ve “*Turath*”dan yararlanılmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde düşünme/tefekkür kelimesinin ve yakın anlamlı, farklı âyeti lerde kendisinin yerine kullanılan kelimelerin, sözlük ve ıstılahta nasıl kullanıldığı ve hangi farklı mânaları ifade ettiği incelenmiştir. Konunun daha net anlaşılması ve kavranması için Kur’ân’daki kullanımlarından örnekler verilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde ise psikolojide “düşünme”nin nasıl gerçekleştiği süreçleri, ilgili kavramları ve tanımları anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümün ilk kısmında psikolojinin ve düşünme ile bağlantılı olarak zikredilen konuların tarih içerisindeki olgunlaşmasına da değinilmiştir. İkinci bölümün ikinci kısmında ise Kur’ân’da düşünme aşamalarına işaret eden bulgularımıza yer verilmiştir. Çalışmamızın sonuç bölümünde ise psikoloji bilimi ile Kur’ân’da geçen düşünme olgusunu mukayeseli bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

4. Konuyla İlgili Çalışmalar

Araştırmamız ile bağlantısı olan çalışmalar aşağıda sıralanmıştır:

“M. Osman Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*,2021”.

“Sadık Tekingür, *Kur'ânî ve Aklî Düşünme Süreçleri*, 2022”.

“Malik Bedri, *Düşünme Gözlemden Tanıklığa*,2011”.

“Şaban Karasakal, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish, Kur'ân ve Psikoloji İlişkisi Üzerine*, 2013”.

“Ali Galip Gezgin, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, *Kur'ân'da Düşünme Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I-II)*, 2014”.

“Âdem Yerinde, Ağrı İslâmi İlimler Dergisi *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Bilimsel Düşüncenin Temelleri*, 2018”.

“Mustafa Çetin, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, *Kur'ân'da Tefekkür Kavramı*, 1994”.

“İbrahim Akgün, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, *Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları*,2013”.

“Musa Bilgiz, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Kur'ân'da Bilgi ve Düşünce Üretimi*,2012”.

Zikredilen bu çalışmaların içerisinde farklı disiplinler ile bağlantılı bulunanlar da mevcuttur. Çalışmalar araştırma konumuz ile yakın bir ilişkisi olan çalışmalardır. Bununla beraber tezimizin amacını yansıtmamaktadırlar. Ancak konumuz ile irtibatlı olmaları sebebiyle bu çalışmaların muhtevassından istifade edilmiştir. Çalışmamız analizi yapılan kavramların kullanım alanlarını, psikoloji disiplini içerisinde inceleyerek, mukayeseli olarak ortaya koyması yönüyle, bahsedilen bu çalışmalardan ayrılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Düşünme Kavramı

Bir kelimeyi iyi anlamak için onu, temel sözlüklerden araştırmak gerekir. Ancak semantik araştırmayla beraber, daha iyi anlaşılması için ıstılâhî olarak da incelenmelidir. Düşünme kavramı, Kur’ân’da pek çok yakın anlamı kullanılan bir kelimedir. Bunun için bu kelimeye mütekârib kelimeleri de incelemek gerekmektedir.

1.1.1. Lügat Mânâsı

Düşünme kelimesi, kişinin ilgilendiği konuda bir sonuca varması için bilgilerini kıyas etmesi, bir konu veya olay için öncesinde tedbir alması, herhangi bir konu ve nesne hakkında ilgili, alakalı davranması, bir olayı planlaması veya bir problemi çözmek için zihni ile arayıp bulması şeklinde tanımlanır.¹⁴

Türkçe’de düşünme mânâsında kullandığımız kelimenin Arapça karşılığı “tefekür”dür. Bu kavram, “fıkr” kökünden türemiş “tefe’ul” vezninden masdar durumundadır. Tefekkürün sözlük anlamı, ulaşılan bilgilerle yapılan insanî, aklî çaba ve kuvvettir. İnsanın herhangi bir şeyi anlamaya, sonuçlandırmaya, bilinenlerden yola çıkıp bilinmeyeni bulmaya çalıştığı zihnî ve aklî çabasıdır. Aklın bilgiler ve ulaştığı veriler arasında dolaşması vasıtasıyla vardığı sonuca “fıkr” bu sonuca ulaşmak için zihnin yaptığı gezintiye ise “tefekür” adı verilir. Bilinenden bilinmeyene açılan yol ve bu eylemin süreci mânâsında kullanılır. Bir şeyin kabuğunu oarak içine, özüne ulaşmak,

¹⁴ İlhan Kutluer, "Düşünme", içinde TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:53-57.

araştırma yapmak anlamı da verilir.¹⁵ Bir tanıma göre de vakıf olunan iki bilgiyi özümseyerek üçüncüsüne ulaşmak için yapılan hazırlık ve çalışmadır.¹⁶

1.1.2. Kur’ân-ı Kerim’de “Düşünme/Tefekkür” Kavramı

Düşünme / Tefekkür, Müddessir Sûresi 18. âyette “إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ” şeklinde “tef’îl” vezninde mazi fiil olarak geçmektedir.¹⁷ Ancak Kur’ân-ı Kerim’de 18 yerde aynı kalıpla muzari fiil haliyle geçmektedir. el-Bakara Sûresi 219. âyetinde de bu şekilde kullanılır. Aynı âyeti kerimede Hz. Peygamber (s.a.v.)’e içki ve kumar hakkında sorulan sorulara cevap verilmiştir. Bu âyette içki ve kumarın hem zarar hem de yararlarının bulunduğu, ancak zararlarının yararlarından büyük olduğu belirtilir. Ayrıca, Allah yolunda ne harcanacağı sorusuna “ihtiyaçtan arta kalanı” şeklinde cevap verilir ve son olarak Allah’ın âyetleri böyle açıklamasının, insanların düşünmesi için olduğu vurgulanır.¹⁸ Söz konusu âyette düşünme kelimesi müzari sigasının çoğul haliyle “تَتَفَكَّرُونَ” şeklinde geçmektedir. Bu âyeti kerimede düşünme emri vardır. İlâhi hitap ve olaylara işaret edilmesinden sonra sorulan soruların beyanıyla verilen bu emir, Allah Teâla’nın kullarına verdiği cevaptan sonra kastedilen hikmete tefekkür yoluyla da ulaşabileceklerini göstermiştir.¹⁹

el-Bakara Sûresi 266. âyette, Allah’ın insanları tefekküre teşvik ettiği açıkça görülmektedir. Bu âyette, insanların düşünmeleri için çeşitli durumlar ve sembollerle anlatılan bir bahçenin yanı sıra, içinde her türlü meyve bulunan, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçenin tasvir edilmesiyle örnek verilir. Ancak, yaşlanma ve felaketlerin ortaya çıkması gibi olumsuz durumlarla da

¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, 6. (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 1139; Ebu’l-Fadl İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, 3. bs (Beyrut: Daru Sadır, 1410), 5:65; Ebû’t-Tâhir Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhîd*, 8. bs (Beyrut, Lübnan: Müessesetü’r-Risale Naşirun, 1426), 2:115; İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 7. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 639-40; Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar* (İstanbul: Nil Yayınları, 1999), 413.

¹⁶ Ebû Hâmid Muhammed Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroglu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993), 4/4:766.

¹⁷ Müddessir 74/18, “Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti.”

¹⁸ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meal*, 42.

¹⁹ Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 18/2:37.

karşılaşılabileceklerinin vurgulanmasıyla, insanların hayatlarının geçici ve kırılgan olduğu hatırlatılır. Bu durumlar üzerinde düşünülerek, Allah'ın insanlara işaret ettiği gerçeklerin ve öğütlerin anlaşılması teşvik edilir.”²⁰ Âyette işlerin iyi halden kötüye, insanların gençlikten yaşlılığa, varlık olarak bolluktan darlığa geçişi hatırlatılarak yapılan benzetmeler üzerinden soru sorulmuş, kişi düşünmeye sevk edilmiştir. Bu âyette insanın yapacağı her işi düşünmesi, fiillerini başlangıcından itibaren varacağı noktaya kadar tahlil etmesi istenmektedir. Aynı zamanda âyetteki mesel hakkında düşünerek ibret alınması da murad edilmiştir.²¹

Bazı âyetlerde kul, Allah Teâla'nın fiilleri ve sanatı hakkında düşünmeye sevk edilmiştir. Âl-i İmrân Sûresi 191. âyeti, insanın Allah'ın fiilleri ve sanatı hakkında düşünmeye sevk edildiğini ifade eder. Bahsedilen Âyeti kerimede insanların ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarak, göklerin ve yerin yaratılışını düşündükleri ve bu sistemin boşuna olmadığı, Allah'ın eksikliklerden uzak olduğunu dile getirdikleri belirtilir.²² Bu âyeti kerime ile işaret edilen Allah'ın Dünya'yı ne denli bir nizam içerisinde yarattığı ve bu sistemin ahiretin habercisi olduğudur. Böylece kulda bu sistemi düşünebilecek şuur ve idrakin var olduğu vurgulanır.²³

Ra'd Sûresi 3. âyette ise, Allah'ın yeryüzünü yayıp döşeyen, dağlar ve nehirler yaratan, her türlü meyveden iki eş yaratan ve geceyi gündüze bürüyen güç olduğu belirtilir. Bu âyeti kerimede bu olayların düşünen bir toplum için Allah'ın varlığını gösteren deliller olduğu ifade edilir. Söz konusu âyet ve benzeri âyeti kerimeler, insanların çevrelerindeki düzeni gözlemleyerek ve Allah'ın yaratma kudretini düşünerek imanlarını pekiştirmeleri gerektiğini vurgular.²⁴

Allah Teâla yeryüzüne özgü bir biçim vermiş, üzerinde yaşayanlar için hacim ve şekil vermiştir. İnsanların üzerinde yaşamasını kolaylaştırmış, yerküreyi uzatıp yaymış, gökyüzünden çekip alarak ayırmıştır. Güneş ve diğer gezegenlerden belirli uzaklıklara

²⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 53.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 18/2:211.

²² Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 84.

²³ Ebü'l-A'lâ' Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 4:317.

²⁴ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 267.

yerleştirmiştir. Bunula beraber yer çekimi, Dünyanın dönme hareketleri vasıtası ile gece gündüz yaratılmış, mevsimlerin oluşması ile de yaşam tek düzelikten çıkarılmıştır. Tüm bunlarla birlikte Allah Teâla meyveleri çift olarak yaratarak nebâtat ilmine şahit kılmıştır. Günümüzde bitkilerin fizyolojisinin incelenmesiyle bilinir ki meyveler de erkek ve dişi olarak iki farklı yaratılış ile çift olarak yaratılmıştır. Âyette işaret edilen yaratma, tabiat kanunu ve Dünya’nın devam eden döngüsü üzerinde düşünenler için Allah Teâla’nın kudretine ve hâkimiyetine işaret eden büyük deliller bulunmaktadır.²⁵

1.2. Yakın Anlamlı Kelimeler

Düşünme eylemi, Kur’ân’da bazı âyetlerde fıkır/tefekkür dışındaki ifadelerle kullanılmıştır. Ancak bu kelimelerin sözlük, ıstılah ve kullanım alanları incelendiğinde herbirinin farklı küçük noktalarla birbirinden ayrıştığı görülmektedir. Temel mânada akla düşünme eylemi gelse de herbirinin kendi öz mânası içerisinde tefekküre kattığı farklı boyutlar bulunmaktadır.²⁶ Bunun için Kur’ân’da düşünme anlamında kullanılan kelimeleri de inceleyeceğiz.

1.2.1. Akıl

Akıl kelimesi, “ع-ق-ل” kökünden türemiş, çoğulu kulûb olarak kullanılan bir masdardır. Kur’ân’da kalbi ifade için geçen yakın anlamlı kelimelerden birisi “fuâd” kelimesidir. Çoğulu “ef’ide” ve “elbâb”, tekili “lûb”dür. Kur’ân’da “fuâd” kelimesi geçmez ancak çoğulu olan “ef’ide” kelimesi İbrahim Sûresi 37. âyette geçmektedir. “fuâd” ve “elbâb” kelimelerin de akıl mânasında kullanıldığı görülmektedir. Sezmek, anlamak ve bir şeyin mahiyetini kavrama gücü anlamına gelen “fuad” ve “elbâb” kelimeleri genel itibariyle insanın “*vicdanî âlemine, derunî hisleri ve gönül dünyasına hitap etmek amacıyla kullanılmıştır.*”²⁷ Akıl, kelime olarak menetmek, yakalamak, alıkoymak, tutmak, korumak, bağlamak, nefsin arzularını bağlayan yükümlülük, idrak etmek mânaları vardır. Sözlük manası ile alakalı kullanımında akıl, develerin

²⁵ M. Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4:2945.

²⁶ Galip Yavuz - Mustafa _el-Alvni, “Arap Dilinde Teradüf (Eşanlamlılar)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (13 Eylül 1996), 231-236.

²⁷ Süleyman Hayri Bolay, “AKIL”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2:238-242.

uzaklaşmaması için kullanılan bağlama işine ve deve kösteğine verilen isimdir.²⁸ “Felsefe ve mantık terimi olarak akıl, varlığın hakikatini idrâk eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güçtür.” Başka bir tanıma göre ise akıl, düşünme/akletme kavramlar oluşturma, bunlarla hükmetme, akıl yürütmeyi sağlayan, önerme ve kıyas yapabilme yetisidir. Tüm bu özellikleriyle beraber akıl, “Sadece meleke değil çelişmezlik, özdeşlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl prensiplerinin bütün foksiyonlarını tayin eden bir terimdir.” İslamiyet öncesi zamanlarda ise akıl kelimesinin kullanımı ani ve beklenmedik çeşitli durumlarda kişinin gösterdiği pratik zekâyı ifade ederdi.²⁹

İlk Türkçe sözlük olarak önemli bir konuma sahip olan Divânu Lugati't-Türk'te, akıla karşılık olarak us kelimesi hayır/iyilik ve kötülük/şerri ayırt ediş mânasında Oğuzca kullanımıyla geçmektedir.³⁰ Aynı zamanda akıl, us kelimesi ile davranışları kontrol eden meleke anlamında kullanılır. Bu halde uslu kelimesi akıllı mânasındadır.³¹ Arapça'da akıl kelimesinin kullanımında lügat manasında bulunan menetmek, engellemek fiili öne çıkarılırken, Türkçede akıl kelimesinin kullanımında kontrol özelliği öne çıkarılmıştır.³²

Sözlük mânası bu olsada terim olarak iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırma yetisine akıl denilmiştir. Aynı şekilde problem çözme ve kıyas yapma kabiliyetine, bilgi edinmeye meyyal güce de akıl denmiştir. İnsana özgü olan bu kuvvet ile insan hem dünyadaki tüm varlıklar arasında ayrıcalık kazanmış hem de mükellef durumuna gelmiştir.³³ Kullanım alanları itibariyle pek çok farklı mânaları da ifade etmektedir.

²⁸ el-İsfahânî, *Müfredat Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, 1019-20.

²⁹ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 61.

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti't-Türk*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985), 1:36,286.

³¹ Nihat Keklik, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., 1987), 192.

³² İsmail Yakıt, “Doğru Bir Kur'ân Tercümesinde Semantik Metodun Önemi”, *Din Şûrası (Sempozyum) II* (1995): 412-17.

³³ Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 15-16.

Kök anlamı olan muhafaza etmek, tutmak mânalarından hareketle diyet, hafıza, kale, sığınak, anlamak, kalb isimlerinin de karşılığı olarak kullanılır.³⁴

Kelâmi bir terim olarak akıl hakkındaki beyanların ashab zamanına dayandığı düşünülmektedir. Ancak asıl tartışmalar ve beyanlar Mu'tezile kelimcileri ile başlamıştır. “*Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)’nın görüşünde akıl, hakikatin bilinmesini sağlayan kaynaktır. Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf’a (ö. 235/849-50göre akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran ve nazarî bilgilerin öğrenilmesini sağlayan bir güçtür. Câhiz (ö. 255/869) ve Cübbâî’ye (ö. 303/916)’ye göre, insanın kendisini koruma ve zararı ve faideyi ayırt etme gücüdür*”.³⁵

Kur’ân-ı Kerim’in âyetleri incelendiğinde insanı eşrefi mahlûkat yapan akıllı ve düşünme yetisinin olduğu hemen göze çarpmaktadır. Akıl, Kur’ân’da müzari sigasında kırk dokuz yerde bulunmaktadır. Kur’ân’daki kullanımlara bakıldığında genel olarak doğru düşünme üzerinde durulmuştur.³⁶

el-Bakara Sûresi 44. âyette insanların Tevrat’ı okuyup anlamalarına rağmen kendilerini unutarak başkalarına iyiliği emretmelerinin çirkinliğine dikkat çekilir. Bu âyette, insanların doğru düşünme yetisini kullanarak kendi davranışlarını değerlendirmeleri ve başkalarına öğüt vermeden önce kendilerini ele almaları gerektiği vurgulanır.³⁷ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) bu âyetin tefsirinde, sözlükte belirtilen koruma, tutma ve menetme mânalarına uygun olarak iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek aklın işi olduğunu vurgular. Aklın bir diğer mânası ise akıl sahibi kişinin nasihat ettiği şeye aykırı davranmamasıdır. Zira kişinin vazettiği şeye aykırı davranması ile bilgiyi ve o bilginin gerekliliği olan vazifeyi yerine getirmemesi iki zıt şeyi birleştirmek olacağını ve kişinin kendisini uygulamadığı bir şeyin de bir başka kişiye tesirinin olmayacağı görüşündedir. Anlatılan bu davranışı akıl sahibi kişinin işi

³⁴ İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, 11:458-462; Ebü’l-Hüseyn Ahmed İbn Faris, *Mücmelü’l-Luga*, çev. Züheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Er-Risale Vakfı, 1406), 517-518.

³⁵ Bolay, “Akıl”, 2:242-246.

³⁶ Bolay, “Akıl”, 2:238-242.

³⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 10.

olamayacağını söyler.³⁸ Akıl, sahibini hatalı işlerden ve yanlışlardan da alıkoyduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.³⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.); “Üç kişiden kalem kaldırılmıştır; uyanıncaya kadar uyuyan kimseden, buluşa erinceye kadar çocuktan ve akıllanıncaya kadar akıl hastası olan kimseden”⁴⁰ buyurmuştur. Bu hadis ile aklın iman için de onun olmazsa olmaz şartı olduğuna dikkat çekilmiştir ki insanın mükellef olup olmayacağını belirleyen temel prensip budur. Yine Kur’ân-ı Kerim’de insanın aklını kullanarak kevnî âyetler, yer ile gök ve yaratılmış tüm varlıklar hülâsa kâinat ve nizamı üzerine düşünmesi pek çok kez zikredilir. İslam âlimleri de aklı “kalpte bulunan, hakkı bâtıldan ayıran nur” ifadeleriyle açıklamışlardır. Nitekim Kur’ân’da bu şekilde kullanmıştır. Örneğin; Hac Sûresi 46. âyetinde insanların yeryüzünde dolaşıp gözlem yapmaları gerektiği, çünkü gerçek görme organlarının değil, kalplerin kör olabileceği belirtilir. Bu âyette, kalplerin düşünme yetisini temsil ettiği ve insanın gerçek anlamda görmesi gerekenin kalp gözüyle algılandığı vurgulanır. Bu bağlamda, akıl ve düşünme yetisinin, insanın doğruyu yanlıştan ayırmasında önemli bir role sahip olduğu anlatılır.⁴¹

Zikredilen âyette “قُلُوبٌ يَغْفُلُونَ” yani “akleden kaplar” terkihiyle akıl ve kalp birleşik kullanılmış ve akletmenin kalp vasıtasıyla olmasına dikkat çekilmiştir. İmanî konularda akletme ve düşünmenin kalple bağlantısı ortaya konulmuştur. Yûsuf Sûresi 2. âyette ise, Kur’ân’ın insanların akıl erdirmeleri için indirildiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, Kur’ân’ın insanları doğru düşünmeye teşvik ettiği ve akıl erdirmelerini desteklediği vurgulanmaktadır.⁴² Bu âyette akıl ve bilinç, hakikatleri kavramaya ve işaret edilenlerin farkına varmaya çağrılmaktadır. Zira akletmek; gerçeği idrak etmek, kavramak ve anlamaktır. Bununla beraber zâhirî ve bâtinî tüm duyguların yardımıyla hüküm verme

³⁸ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb et-Tefsîrû’l-kebîr* (Beyrut: Daru İhya’it-Türasi’l-Arabi, 1420), 487-489.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11:458-462.

⁴⁰ Tirmizî, “Hudûd”, 1.

⁴¹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 368-369.

⁴² Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 254.

ve karar verme akla bırakılan bir sorumluluk olmakla birlikte, insan aklıyla Kur’ân-ı anlamak ve idrak etmek mecburiyetindedir.⁴³

1.2.2. Tezekkür

Tezekkür kelimesi “ ذ-ك-ر ” zikir kökünden, “tefe’ul” vezninde masdardır.

Unutmanın zıddı olan zikir kelimesi insanın öğreneceği ve muhafaza etmek istediği bilgiyi ezberlemesini, korumasını ya da hatırlamasını ifade eder. Ancak söylenecek şeyin kalpte ve dilde hazır bulunması mânası da vardır. Hatırlamak, anmak, dile getirmek, Allah’ı anmak anlamlarına gelen zikir, Râgib el- İsfahânî’ye (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) göre ikiye ayrılır;

- 1- Kalpte olan zikir.
- 2- Dilde olan zikirdir.

Unutma olmaksızın korumaya çalışarak, ezberlemek için ve sözü devam ettirmek için de olabilir. Ancak buradaki koruma “ حفظ / Hıfz etmek ” kelimesi ile eş anlamlı değildir. Hıfz, korumak için saklamak mânasındayken zikir hatırlanması, hazır bulunması için akla yapılan bir çağrı mânasındadır.⁴⁴

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’a (ö. 1942) göre kalbin zikri başlıca üç şekilde gerçekleşir. Bunların ilki, “Allah’ın varlığına ve birliğine delâlet eden delilleri düşünerek şüpheden uzaklaşarak esma-i ilâhi ve sıfatlar hakkında tefekkür etmektir. Diğer bir çeşit ise ilâhi hükümler, kulluk vazifeleri, sorumlulukları ve bunlarla ilgili delilleri düşünmektir. Sonuncusu ise insanın başta kendi varlığı ile yaratılmış tüm mahlûkat hakkında düşünmesi, emir ve nehiyleri ile vaad ettiği mükâfat ve sakındırıldığı cezalar konusunda tefekkür etmektir.”⁴⁵

Kur’ân-ı Kerim’de zikir kelimesi 20 mânada kullanılmıştır. Bunlar; “Dil ile zikir - Kalp ile zikir - Söz - Haber - Öğüt/Vaaz - Tevhîd - Vahiy - Kur’ân - Tevrat - Şeref - İtâat - Hıfz/Ezberleme - Beyân - Beş Vakit Namaz - Cum’a Namazı - İkinci Namazı -

⁴³ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, 6:230.

⁴⁴ el-İsfahânî, *Müfredat Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, 573.

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 1:540.

Ğayb - Levhu'l-Mahfûz - Allâh'a Hamd ve Sena - Rasûl'dür."⁴⁶ Bunlar; " dil ile zikir, kalp ile zikir, söz," mânalarıdır.

Kur'ân'da zikir kelimesinin çeşitli mânalarda ki kullanımlarına birçok örnekler vardır. Bunlardan biri Musa (a.s.) ile beraber olan gencin yolculuk esnasında yaşadığı unutkanlıktan bahsedilir. Kehf Suresi, 63. âyette geçen bu olayda " onu hatırlamamı bana şeytan unutturdu" ibaresinde zikir kelimesi unutulmuş şeyin zihinden geri çağırılması şeklinde kullanılmıştır.⁴⁷

Zikir kelimesinin, özelde Kur'ân mânasına geldiğini de âyetler ile bilmekteyiz. Örneğin; Sâd Sûresi 8. âyetinde, insanların Kur'ân'ın kendilerine mi indirildiğini sorgulayarak şüphe içinde oldukları ifade edilirken,⁴⁸ aynı sûrenin 29. âyetinde Kur'ân'ın mübarek bir kitap olarak, insanların düşünmesi ve öğüt alması için indirildiği belirtilir. Bu âyetler, Kur'ân'ın insanların düşünme ve anlama yeteneklerini harekete geçirmeyi amaçladığını ve bu vesileyle öğüt alınmasını sağladığını vurgular.⁴⁹

Kur'ân, mübarek bir kitap olarak indirilmiş olup içinde deliller bulundurmaktadır. Bu deliller, insanların düşünüp öğüt ve ibret almalarını, Kur'ân'ın hükümlerine amel etmelerini ve doğru yolu bulmalarını sağlamak için sunulmuştur. el-Bakara Sûresi 269 âyetinde, Allah'ın hikmeti dilediğine verdiği ve bu hikmetin, ona ulaşan kişiye çokça hayır getirdiği ifade edilir. Ancak bu hikmeti anlayabilenlerin, derin bir anlayışa sahip olanlar olduğu belirtilir. Bu anlayış, düşünme kavramıyla ilişkilendirilerek, akıl sahiplerinin düşünme ve anlama yeteneklerini kullanmaları gerektiği vurgulanır. Aynı âyette bahsedilen akıl sahibi tamlaması, insanlardan aklın görevlerini yerine getirebilenlerini ifade eder.⁵⁰ Nitekim Ra'd Sûresi'nin, 19. âyetinde de Rabbinden gelen gerçeği bilen kişinin, bilmeyenler gibi kör olmayacağı, bunu ancak

⁴⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzır fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*, ed. Muhammed Abdülkerim Kâzım Râzî (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1405), 302-306.

⁴⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meal*, 323.

⁴⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/4:566-568.

⁴⁹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meal*, 503.

⁵⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1:495.

akıl sahiplerinin anlayacağı ifade edilmektedir.⁵¹

Yukarıda bahsedilen iki âyette de akıl sahipleri tamlamasıyla ifade edilen kimselerin, ders çıkartıp öğüt alacağı, hakikati görmeye çalışacağı, akli bir çaba göstereceği belirtilmiştir. Bununla beraber bu âyeti kerimenin başlangıcındaki fâ harfinin başına inkâr yani yadırgama hemzesi getirilmiştir. Âyette murad edilen; bilen kimseler ile bilmeyenlerin ve Hakk'ın çağrısının gerçek olduğunun bilinciyle inanıp, ona uyan kişiyle O'na kulak vermeyip, inanmayan cahil kimselerin durumunun “*posayla som altın ve köpükle su*” kadar farklı olacağı, gören bir kimse ile kör arasında mukayese yapılarak keskin bir şekilde anlatılmıştır. Temsil ile anlatılmak istenen bu muazzam fark hakkında hala şüphe duyulması yadırganmaktadır.⁵²

Nahl Sûresi'nin 43. âyetinde peygamberlerin önceden de gönderildiği ve eğer bu konuda bilgi sahibi olunmuyorsa, ilim sahiplerine danışılması gerektiği ifade edilir.⁵³ Bu âyet, önceki peygamberlerin varlığını ve görevlerini hatırlatırken, bilgi eksikliği durumunda ilim sahiplerine başvurulması gerektiğini vurgular. İmam Neseî (ö. 537/1142) aynı âyette geçen “*أَهْلُ الذِّكْرِ*” kalıbıyla “*ilim/zikir ehli*” olarak ifade edilenle maksadın ehli kitap olduğunu açıklar. Söz konusu âyet müşrikler arasında bir beşerin peygamber olarak gönderilmesini yadırgayıp, inkâr edenlere cevap veren âyetlerdendir. Kitap ehli kendilerine gönderilen peygamberlerin melek değil bir beşer olduğunu bilirlerdi. Mekke sakinleri de onlara itimad ederlerdi. Bu sebeple ehli kitaba atıf yapılmıştır.⁵⁴

“*Tezekkür*” kelimesinin kökü olan zikrin pek çok anlamı olmakla beraber derinlemesine düşünerek öğüt, ibret almak, vazife ve sorumluluğu hatırlamak mânasında da kullanılmıştır. Örneğin, Zâriyât Sûresi 49. âyette “*insanların düşünüp*

⁵¹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Mealî*, 270.

⁵² Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an Hakâ'iki Gavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 3:748.

⁵³ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Mealî*, 291.

⁵⁴ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed Ahmed en-Neseî es-Semerkandî, *Et-Tefsîr Fi't-Tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Darü'l-Lübab Li'd-dirasat ve Tahkik, 1440), 9:272/10:371-373.

ibret alabilmeleri için” yaratıldığı belirtilir.⁵⁵ Bu âyette, insanların çevrelerindeki varlıklara bakarak derinlemesine düşünmeleri ve ibret almaları teşvik edilmektedir. Bahsedilen âyetin hemen öncesinde yer alan iki âyette yer ve göğün yaratılıp bina edilmesi ve içindeki varlıkların çiftler halinde yaratılması ve bununla beraber Allah’ın kudreti hakkında düşünülmesi ve yapılan bu mütalaa ile mahlûkatının intizamının anlaşılması gerektiğine işaret etmiştir.⁵⁶ Örneğin, Zâriyât Sûresi, 5. âyetinde öğüt vermenin inananlara fayda vereceği belirtilmiştir.⁵⁷ Çünkü vaaz ve nasihat, unutma sıfatı ile bilinen insana tahkiki imâna ulaşmak için, imanlarının kuvvetlenmesi, görev ve sorumluluklarının unutulmaması, bilinmeyenin öğrenilmesi, gaflete düşülmemesi için fayda verir.⁵⁸ Bu iki âyeti incelediğimizde, zıkr kelimesi masdar ve emir olarak kullanılmış beraberinde tezekkür ile düşünme, tefekkür etme eyleminin pekiştirildiği görülmektedir.

1.2.3. Tedebbür

Arapçada düşünmeyi ifade eden kelimelerden olan tedebbür "دبّر" kökünden *tefe’ül* babından bir masdardır. Ön taraf, ön kısım mânasının karşıtı olarak kullanılır. Arka taraf, sırt, bir nesnenin arka/geri kısmı ve peşi mânasındadır "دُبّر", “*dübür*” şeklinde ve çoğulu "أدبار", “*edbâr*” şeklinde kullanılır. Bu kelimelerin ikisi de Kur’ân’da kullanılmaktadır. Örneğin, Allah Teâla Enfâl Sûresi, 16. âyetinde “*savaş sırasında düşmâna arkasını dönüp kaçarsa*”⁵⁹ ifadesi kullanılmıştır.

Bu kökten oluşan kelimeler Kur’ân-ı Kerim’de 44 yerde geçmektedir.⁶⁰ Âyeti kerimelerde bu ifade farklı mânaları da barındırmaktadır. Örneğin Muhammed Sûresi 25. âyetinde geçen “*sırt çevirip dönenler*” ifadesi, doğru yol kendileri için açıkça belirlendikten sonra doğru yoldan sapıp geri dönenleri ifade etmektedir. Bahsedilen âyette çoğul halde gelen “أَدْبَارُهُمْ” kelimesi yani “*sırt çevirip dönenler*” ifadesinden

⁵⁵ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 581.

⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 6:4543-4546.

⁵⁷ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/5:137.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 6:4547.

⁵⁹ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/2:672-674.

⁶⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1987), 252-253.

maksat iman ile kurtuluş ve hidâyet kendilerine gösterildikten sonra eski batıl dinlerine dönenlerdir. Yine, Tûr Sûresi 49. âyette “*bir şeyin arkasından gelen veya sonrasında*”⁶¹ mânasını ifade etmektedir. Müddessir Sûresi 33. âyette “*dönüp gitmekte olan*”,⁶² Hicr Sûresi 66. âyette “*ardı kesilmiş*”⁶³ olarak ifade edilmiştir. En’âm Sûresi 45. âyetinde de “*kökü kesildi*”⁶⁴ şeklinde geçmektedir. Örnek verilen ayetlere baktığımızda kök manasına uygun olarak kullanımının yaygın olduğu görülmektedir.

Dâmegânî (ö.478/1085)’ye göre “*dübür*” kelimesi ve türevleri birçok mânada kullanılır.⁶⁵ Örneğin Enfâl Sûresi 50. âyette geçen “*arkalarına vura vura*”⁶⁶ ifadesi ile Kâf Sûresi 40. âyette geçen “*secdelerin ardından*”⁶⁷ yani “*namazların sonunda yahut bitişinde ...*”⁶⁸ ifadeleri bu anlamı desteklemektedir.

“*Dübür*” fiilinin masdarı olan *tedebbür*’ün Kur’ân’da *tefekkür* yani “*bir şeyin sonucunu düşünmek, derin düşüncelere dalmak, hakîkatini düşünmek*” mânasında kullanıldığı görülür. Sâd Sûresi 29. âyetinde “*insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler*”,⁶⁹ Mü’minûn Sûresi 68. âyetinde “*hiç düşünmezler mi?*”⁷⁰ ifadeleri bu kullanıma örnek verilebilir.

Tedebbür kelimesi yine, Nisâ Sûresi 82. âyette “*Kur’ân’ı inceleyip düşünmüyorlar mı?*”⁷¹ ifadesinde geçmektedir. Kelime burada da bir işin sonucunu düşünerek öncesinden hesap etmek ve tedbir almak mânasındadır. İbn Atıyye’ye (ö. 542/1148) göre âyetteki *tedebbür*’den maksat düşünmeye, delil getirmeye dair bir emirle işin sonunu öncesinden hesap etmektir.⁷² Tedebbür kelimesinin buradaki sözlük

⁶¹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 585.

⁶² Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/5:499-500.

⁶³ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 284.

⁶⁴ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 145.

⁶⁵ Hasen b. Muhammed Dâmegânî, *Kâmûsu’l-Kur’ân (Islâhu’l-Vucûh ve’n-Nezâir fî’l-Kur’âni’l-Kerîm)*, thk. Abdulazîz Seyyidu’l-Ehl (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1983), 171-172.

⁶⁶ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/2:699.

⁶⁷ Kâf Sûresi, 50/40.

⁶⁸ el-İsfahânî, *Müfredat Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, 532-33; Ebû Bekr Muhammed Hasen İbn Dureyd, *Kitabu Cemhereti’l-Luga*, 1. bs (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1408), 1:296.

⁶⁹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 503.

⁷⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 378.

⁷¹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 101.

⁷² Ebû Muhammed Abdu’l-Hak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422), 2:83, 3:292.

anlamıyla mutabık olarak kullanımından anlaşıldığı üzere kelimeyle bir işi, nesneyi ve fikri birçok vecihle ele alarak, enine boyuna düşünerek ihata etmek murad edilmiştir.

Muhammed Sûresi 24. Âyette geçen “*Kur’ân’ı okuyup düşünmezler mi?*”⁷³ ifadesindeki Kur’ân’ın tedebbürü hususuna, hadislerde de yer verilmektedir. Hz. Ali’nin şöyle buyurduğu rivayet edilir: “*İlimsiz ibadette, anlayışsız ilimde ve tedebbürsüz/sonuçlarını düşünmeksizin (Kur’ân) kırâatinde/okunmasında hayır yoktur*”.⁷⁴ Tedebbür yani derin düşünme ile beraber tedbir olarak bir işin daha başında iken sonunu düşünme noktasında bir başka örnekte yeni Müslüman olmuş bir kişinin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile yaşadığı olayda görülmektedir. Bir rivâyete göre de Rasûlullah’a gelen bir adam kendisine “*Allah’ın sana indirdiklerinden ban da öğret.*” demiştir. Rasûlullah onu Kur’ân öğrenmesi için bir sahâbeye göndermiştir. Adam Zilzâl sûresine geldiğinde “*Kim zerre miktarı kadar bir hayır yaparsa onun karşılığını görecektir. Her kim de zerre miktarı kadar şer işlerse onu görecektir.*” âyeti kerimesini öğrendiğinde “*Bu bana yeter.*” demiştir. Bu durumundan haberdar olunca Rasûlullah (s.a.v.) “*Onu kendi haline bırakın, gerçekte o fakih/bilgili oldu*” buyurmuştur.⁷⁵ Bu olayda görüldüğü üzere Peygamber (s.a.v.)’in ayette geçen en küçük hayrın da, şerrin de karşılığının verilecek olması ve bu durumun en başında düşünülüp tartılması fakih/bilgili olmak için yeterli olduğu görüşü anlaşılmaktadır.

1.2.4. Nazar

Bakma, bakış, göz atma gibi mânalara gelen nazar kelimesi "ن-ظ-ر" harflerinden oluşan fiilin masdarıdır. Arapçada gözle bakmak mânası temelinde görüleni idrak etme anlamı da vardır. Nazar gelimesinin Kur’ân’daki kullanımlarına örnek olarak, Sâffât Sûresi 88. ve 89. âyetlerinde Hz. İbrahim’in yıldızlara bakarak kendini hasta hissetmesi anlatılmaktadır.⁷⁶ Benzer şekilde, el-Bakara Sûresi 50. âyette ise Allah’ın denizi yardığını ve Firavun’un taraftarlarını boğduğunu belirtirken, insanların ise olayları

⁷³ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 564.

⁷⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârimî es-Semerkindî, *Sünen-i Dârimî*, ed. Hasan H. Maden, çev. Abdullah Aydın, 1. bs (İstanbul: Madve Yayınları, 1994), 1:350-351, Hadis No:303-304.

⁷⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, ed. Mehmet Doğru (İstanbul: Damla Yayınevi, 2012), 10:143-144.

⁷⁶ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 495.

izlediği ve gözlemlediği ifade edilmektedir.⁷⁷ Bu âyette insanların olayları izlediğiyle ilgili ifade olan “تَنْظُرُونَ - bakıp dururken” şeklindeki ifade hakkında iki görüş vardır. İlki; gözle bakmak anlamında görüyordunuz, şahit oldunuz demektir. İkincisi ise bilmek mânasındadır.

el-İsfahânî'nin belirttiğine göre kelimenin sözlük mânası; “bakmak, görmek, basireti çeşitli yönlerde kullanarak inceleme, kalp gözü ile bakmak, müşâhede etmek, anlayış, teori, tedebbür ve tefekkür etmek, birşeyi veya nesneyi görme ve fikir yoluyla anlamaya çalışmak, teemmül, araştırma ve inceleme” demektir.⁷⁸

Nazar kelimesinin bulunduğu âyetlere bir diğer örnek de Mâide Sûresi 75. âyetinde geçen, “bak, âyetlerimizi onlara nasıl beyan ediyoruz, sonra bak nasıl doğru yoldan ayrılıyorlar!” ifadesindeki “أَنْظُرُ - bak” ibaresidir.⁷⁹ Âyette insanların düşünme kapasitesine vurgu yapılarak, Allah'ın âyetlerini nasıl açıkladığı ve insanların nasıl saptırıldığı konusunda derin bir düşünceye çağrıda bulunmaktadır. İnsanların tefekkürden geri durdukları da belirtilir.⁸⁰

Nazar; araştırmaların sonucunda edinilen bilgi mânasında da kullanılır. Nazar, bakış ve görmekle bilmek demektir. Yani nazar ile bir şeyi hem kendisi hem de vasıtası ile bilme söz konusudur. . Göz vesilesi ile bakıp akıl ile bir çıkarım yapıldığı için de istidlâl mânası akla gelir. Bozuk cümle, şöyle mi demek istedin: Gözün bakışı ile görüleni, kalbin nazarı ile fikre ve düşünceye de çevirmek nazardır.⁸¹ Nitekim Yûsuf Sûresi 109. âyette geçen, “Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?”⁸² ifadesi nazara teşviğin ardından gelmiş ve insanların akıllarını kullanarak düşünmeleri gerektiğine işaret etmiştir. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)'nin âyetin sonundaki akli kullanma uyarısından önce geçen, “...kendilerinden önceki toplulukların

⁷⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 11.

⁷⁸ el-İsfahânî, *Müfredat Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, 1446; Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn* (Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1431), 8:154; Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûq fi'l-Luğa*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2009), 86; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15:5:215.

⁷⁹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 130.

⁸⁰ Nâsiruddîn Abdullâh b. Umer b. Muhammed Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl)* (1408/1988:Dâru'l-Kutubi'l- 'Ilmiyye, 1408), 2:138.

⁸¹ Askerî, *el-Furûq fi'l-Luğa*, 87.

⁸² Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 266.

(kavimlerin) sonlarının nasıl olduğunu görmediler mi?” ifadesini yine “Kur’ân’da anlatılan önceki kavimlerin, diğer ümmetlerin nasıl azap gördüğünü ve helak olduklarını görsünler” mânasıyla beyan ettiğini bildirir.⁸³ Buradaki nazar etme ile de ibret alma, tefekkür ve tedbire teşvik eden bir anlam mevcuttur.

Nazarın akli işlevlerle ilgili diğer bazı kelimelerle de önemli bir bağlantısı bulunmaktadır. Mesela Kur’ân’da geçmemiş olsa da “teemmül” bakma, görme fiili olmakla beraber, kastedilen şey için umut ederek gerçekleşen sebat, amaç edinileni bekleme ile hayatı anlamlandırmadır. Ancak temmülün süresinin uzun olması nazardan onu ayırır. Nazar temmül kadar uzun süre gerçekleşen bir bakma fiili değildir.⁸⁴

1.2.5. Basîret

Basîret, kök olarak ب-ص-ر harflerinden türemiş mastar bir kelimedir. Sözlükte “görmek, idrak etmek” mânalarına gelmektedir. Kur’ân’da yalın halde, “basar” olarak 154 yerde zikredilen kelimeye; “göz, kalp gözü, aydınlık ve açıklık, şahitlik” mânaları verilmiştir.⁸⁵ Ayrıca “sezgi, öngörü, müdrike, kalp kuvveti, kalple görme, birşeylerin iç yüzüne vakıf olma” gibi anlamlara da açıklanmıştır.⁸⁶

Kelimenin Kur’ân’daki kullanımlarına örnek olarak, En’âm Sûresi 50. âyette, kalben gerçeği göremeyen kişi köre benzetilerek kör ile görenin bir olamayacağı ve insanların düşünme yeteneklerini kullanmaları gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁷ Yine Yûnus Sûresi 43. âyette geçen “körlere doğru yolu sen nasıl göstereceksin?”⁸⁸ ifadesinde ki basîret gözle değil kalple görmeye işaret etmektedir. Âyetin tefsirine göre burada müşriklerin Hz. Muhammed’in (s.a.v.) güzel hasletlerini görüp bilseler dahi iman etmedikleri anlatılmaktadır. Onlar mü’minlerin baktıkları gibi takdir gözüyle bakıp göremezler. Bu nedenle onlar gerçeği göremeyen kördür. Bu nedenle âyette Rasûlullah’a “üzerlerindeki bu basiretsizlikle onlara nasıl gerçeği gösterirsin” diye sual

⁸³ İmam Suyuti, *ed-Dürrü’l-Mensur (16 Cilt) / Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012), 8:341-342.

⁸⁴ Askerî, *el-Furûq fi’l-Luğa*, 87; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘ayn*, 8:347.

⁸⁵ Necati Kara, *Kur’an’da Beden Dili* (Ankara: Bilge Yayınları, 2004), 334-335.

⁸⁶ el-İsfahânî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, 211-214; İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, 4:66.

⁸⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 145.

⁸⁸ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 230.

edilmiştir.⁸⁹ Kur'ân-ı Kerim'de “basiret kelimesi düşünmeye sevk eden, ibret alınması istenilen hususlarda kullanılmıştır. Örneğin, Zâriyât Sûresi 21. âyette geçen “*Hiç görmüyor musunuz?*”⁹⁰ ifadesi ile inanç ve doğru düşünce sahipleri için kâinatta açık kanıtlar olduğu vurgulanmıştır.

⁸⁹ İbn Cerîr Taberî, *Taberî Tefsîri*,  ev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya ( stanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 9/4:424.

⁹⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 579.

İKİNCİ BÖLÜM

PSİKOLOJİDE DÜŞÜNME

Bu bölümde düşünmenin de araştırma alanının içerisinde olduğu psikoloji disiplini ve alt dalları olan ve düşünmenin de sıkı bir bağlantısının olduğu bilişsel psikoloji ve gelişim psikolojisinin düşünme evreleri ile alakalı kısımlarını incelemeye çalıştık. Tarihçesi ile de düşünmenin süreç içerisinde ki gelişmeleri de göz önünde bulundurarak çalışmamıza katkı sağlamasını istedik.

İnsan zihninin incelenmesinde ve psikolojinin müstakil bir disiplin olarak karşımıza çıkmasında antik yunan felsefesinde tartışılan konular etken olmuştur. Oluş- varlık, akıl-nus, ruh-beden konularının psikoloji ile sıkı bağlantıları bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu sebeple biz de bu bölümde incelememizi antik Yunandan başlattık. Psikoloji biliminin temelini oluşturan konulara değindik.⁹¹

2.1. Psikoloji Biliminin Tanımı ve Düşünmenin Psikolojideki Konumu

Psikoloji, “*psych: ruh*” ve “*logos: bilim*” kelimelerinin birleşiminden teşekkül eden, “ruh bilimi” ya da “ruh bilgisi” mânasında kullanılan bir terimdir. Bağımsız bir bilim olarak incelenmeye başladığından beri birçok bilim adamı tarafından tanımlanmaya çalışılmıştır. John B. Watson’un tanımı “*gözlenebilen davranışların bilimsel incelenmesi*” şeklindedir. Clifford T. Morgan’a göre psikoloji “*İnsan ve hayvan davranışlarını inceleyen bilimdir*”. Rod Plotnik’in tanımına göre “*Davranışlarının aynı zamanda zihinsel süreçlerinin bilimsel ve sistematik olarak araştırılıp, analiz edilmesidir.*”. Doğan Cüceloğlu’na göre ise “*Psikoloji, insanın bilinçli veya bilinçsiz*

⁹¹ Hamdi Korman, “Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 5/15 (01 Aralık 2016), 364-366.

gerçekleşen tüm davranışlarının temel sebeplerini açığa çıkarmaya çalışan bilimsel çalışmalara verilen addır.” Diğer tanımlara göre ise psikoloji “İnsan zihninin yapısını inceleyen bilim”, “Gözlemlenebilen ve gözlemlenemeyen duygu ve davranışların araştırılması”dır. Ancak insan zihninin gözlemlenmesinin zorluğu anlaşıldığında psikolojiye dair, “gözlemlenebilen davranışların ve zihinsel sürecin incelenmesi” şeklinde tanımlamalar yapılmıştır.⁹²

17. yüzyıla kadar bilginin temelinde dogmalar vardır. Descartes (ö.1650)’in “ruh düşünceden, beden ise geriye kalan fiziki işlevlerden sorumludur” iddiasıyla yeni bir süreç başlamıştır. Bu iddianın sonucu olarak bazı zihinsel faaliyetler ruhun değil bedenın görevi olarak kabul edilmiştir.

Eski Yunanca’da düşünme yetisi, akıl anlamında kullanılan kelime “nus” kavramıdır. Anaksagoras (M.Ö 498-428), bu anlamda öne çıkardığı “nus” kavramı ile akıl ve ruhu birbirinden ayırmıştır. O, “nus”u nesne benzeri maddi birşey olarak düşünmüştür. Gözlemlerinin ve tecrübelerinin sonrasında tümevarım yaklaşımını sergilemiş ve gözlemlerle tecrübe akabinde genellemeler yapılması gerektiğini düşünmüştür. Benzeyen şeylerin algılanamayacağını, bundan dolayı algının zıtların oluşturduğu uyarının sonucu olduğunu belirtmiştir. Duyuların zayıf olduğunu düşünmüş ve bu sebeple kişiyi doğruya iletmeyeceklerini savunmuştur.⁹³ Ksenophanes de (M.Ö 570-480) “bilgi kaynağının akıl yoluyla” olacağını savunmuştur. Ancak yine ona göre bilginin sınırı deneyimlerdir. Deneyimler de duyu organlarının veriler sağlanmasıyla gerçekleşir. Bu düşünceleri ile John Locke’u etkilemiştir. İlk psikoloji laboratuvarının kurucusu Wilhelm Wundt’a da ilham olmuştur.⁹⁴

Empodokles (M.Ö 492-432) ise bilginin kaynağı, veri girişi olan deneyim, duygular, algının ve görmenin nasıl meydana geldiğini açıklığa kavuşturmaya

⁹² Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1991), 34-35; Rod Plotnik, *Psikolojiye Giriş* (Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2020), 4-5; Clifford Thomas Morgan, *Psikolojiye Giriş*, ed. Sirel Karakaş, çev. Hüsnü Arıcı (Ankara: H.Ü.P. Böl. Yayınları, 1999), 6.

⁹³ Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suat Y. Baydur (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2003), 143-156.

⁹⁴ Cengiz Çakmak - Ahu Tunçel Önkol, *İlkçağ Felsefesi*, ed. Mustafa Altunoğlu - Fatih Taştan (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 44-46; Korman, “Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı”, 369.

çalışmıştır.⁹⁵ Platon (M.Ö 429-347), Ruh Üzerine isimli yapıtında bedenın ölümlü ancak duygular ve psikolojinin bağlantısı olan ruhun ölümsüz olduğunu, ikisinin de karşılıklı olarak birbirlerini kullandıklarını düşünmektedir. Platon’a göre dünyaya gelmeden önce sahip olduğumuz bilgileri hatırlamak öğrenmedir. Duyusal bilgiler insanı yanıltır, duyular ile algılanan şeyler güvenilir değildir.⁹⁶

Aristoteles (M.Ö 384 / 322) devam edegelen “*oluş / varlık*” problemi üzerine düşünmüş ve konuyu “*töz*” kavramı ile “*kategoriler*” etrafında çözümlemeye çalışmıştır. “*Madde-form*” ilişkisi problemi zamanla kendini “*ruh-beden*” sorununa dönüşmüştür. Aristoteles’e göre “*ruh*” form, “*gövde*” ise maddedir. Aynı zamanda ruhun “*istek, kendiliğinden hareket etme ve duyum*”dan oluştuğunu ifade eder. “*Nus*” olarak belirtilen ruh, üç basamaktan oluşur. Bunun en üstü bilinç sonrası form ve maddedir. Bilinç merak edileni, idrak edilen veriler ile bilgiye dönüştürür. Aristoteles (MÖ 322) eylem ve düşünceye sahip olan aklı pratik akıl ve salt akıl olarak ikiye ayırmıştır. Bu konu, Kant (12 Şubat 1804)’ın da üzerinde durduğu bi konudur.⁹⁷

Aristoteles’in *De Anima* isimli eserinde de psikolojik, biyolojik bir ayırım yapmadan beslenme, büyüme, üreme konularının sonrasında hiyerarşik bir sıralama içerisinde muhakeme, duyumlar, bellek, hatırlama, düşünme, akletme ve hayal etme konularına yer verir.⁹⁸

TDK’ye göre psikoloji, “*bireylerin düşünceleri, duyguları ve davranışları ile ilgili olayların ve sürecin tamamını inceleyen bilimdir. Psikoloji debir disiplindir ve kısa ve öz bir ifadeyle ruh bilimi olarak tanımlaması yapılabilir.*”⁹⁹ Bir tanıma göre de psikoloji, “*İnsandaki ruhun kapsadığı herşeyi, zâhir-bâtın duyularını, hayal ve akıl gibi*

⁹⁵ Wilhelm Capelle, *Sokrates’ten Önce Felsefe*, çev. Oğuz Özügül (Pencere Yayınları, 2006), 169-176.

⁹⁶ Çakmak - Tunçel Önköl, *İlkçağ Felsefesi*, 107-116.

⁹⁷ Korman, “Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı”, 372.

⁹⁸ Yılmaz Özakpınar, *Psikoloji Tarihi* (Ötüken Neşriyat, 2023), 25-26; Çakmak - Tunçel Önköl, *İlkçağ Felsefesi*, 135-136; Korman, “Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı”, 363-382.

⁹⁹“Psikoloji ne demek TDK Sözlük Anlamı”, erişim 21 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=psikoloji>.

melekelerini araştırıp, inceleyen ilim dahidir.”¹⁰⁰

Bahsi geçen bu tanımlar psikolojiyi bütünüyle ifade etmeyip herbiri farklı bir yönünü ele alıp, açıklamaktadır. Yapılan tanımlara bakıldığında dikkat çekilmek istenen kısım ne ise onun açıklandığı görülmektedir. Sebebi ise psikolojinin sadece kişinin davranışlarını, ya da zihinden geçen düşünce ve olayları veya insanlar arası ilişkileri incelemekle yetinmemesidir. Psikoloji bilimi bunların bir bütün olduğunu kabul eder ve insan şuurunun bir bütün olduğunu anlatır. Bu sebeple psikolojinin ana konu başlıkları içinde; duyular, algı, düşünce, davranış, duygu durumu, zihinsel süreç, biliş gibi kavramlar yer alır.¹⁰¹ İnsanın davranışlarını oluşturan amaçları, sebepleri, soruları, yaşamındaki duygularının tamamı psikoloji kapsamına girmektedir. İnsanın psikolojisi konusundaki araştırmalarda, bireylerin kişilik, benlik, kaygı ve stres düzeyi, algılama şekilleri ve çeşitli ruhsal süreçleri ile ilgilenilir. Bu çalışmalar, niteleyici ve niceleyici bilimsel araştırma yöntemleri kullanılarak yapılır. Bahsedilen araştırmalarda daha çok test, gözlem ve deney gibi yöntemler kullanılarak inceleme ve analiz yapıldığı görülmektedir.

“*Psikoloji*” ya da “*ruh bilimi*”, temelde davranışların altında yatan nedenler, içgüdüsel davranışlar, zihin, bilinç ve bilinç dışı ile ilgilenir. “*Duygu, düşünce ve algı gibi zihinsel süreçleri açıklamaya çalışır.*”¹⁰² Gözlenebilen ya da gözlenemeyen her davranış, düşünme, anlama, dikkat, motivasyon, gözlenemeyen hayal etme ve zihinde canlandırma, duygu, düşünce, hatırlatma, içsel olgular psikolojinin araştırma alanı içerisine girmektedir. Bu sebeple sosyal bilimler grubuna dâhil olur. Araştırma ve çalışma alanının genişliğine bakıldığında psikoloji; felsefe, tıp, sosyoloji, biyoloji, tarihi ilimler ve dil bilimi gibi diğer birçok disiplin ile ilişki içerisinde.¹⁰³

¹⁰⁰ İlhan Kutluer, “İLMÜ’n-NEFS”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts. (Erişim 21 Eylül 2023), 22:148.

¹⁰¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 211.

¹⁰² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 2; Morgan, *Psikolojiye Giriş*, 6; Yılmaz Özakpınar, *Psikolojinin Temel Meşhurları* (İstanbul: Baha Matbaası, t.y.), 1.

¹⁰³ Jean Delay - Pierre Pichot, “Psikolojinin Tanımları Metodları ve Komşu Disiplinlerle İlgileri”, çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (1975), 323-343; Mustafa Şekip Tunç, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: İÜEF. Yay, 1949), 175; Philip G. Zimbardo - Richard J. Gerrig, *Psikoloji ve Yaşam -Psikolojiye Giriş*, çev. Gamze Sart (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 9-12.

Psikoloji, bilimsel bir disiplin olarak ruh ve beden ile ilgilenir. Ancak araştırma alanı geniştir. Sadece bu iki konu ile sınırlı değildir. İnsanı, davranışlarını, düşüncelerini araştırırken ne sadece içgüdüsel ve duygusal tepkileri ele alınıp araştırılır ne de sadece sinir sistemi ve fizyolojik yanı ele alınır. Buna göre insan objektif ve biyolojik olarak bütün bir şekilde incelenmelidir. Bununla beraber insanda iradenin varlığı da mevcuttur. Yani insanlar günlük hayatta pratik olaylar silsilesi üzerine yaşamazlar.¹⁰⁴

Düşünmeyi geniş bir çerçevede ele alan psikologlar insanın tecrübelerinin ve zihninin farklı tarafına odaklanabilirler. Bu sebepten de psikolojinin alt dalları ortaya çıkmıştır. Biyolojik/fizyolojik psikoloji, bedenin, zihnin, hormonal sistemlerin nasıl işlediğini takip eder. Bilişsel psikoloji, kişilerin öğrenme, algılama, hafıza ve bilinç yetenekleri ile ilgilenir. Bunların süreçlerini ve nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışır. Gelişimsel psikoloji, insanın doğumundan ölümüne kadar gerçekleşen değişimleri gözlemler. Bebeklik dönemindeki anne çocuk arasındaki bağlanma, çocuk bakımı, gelişirken değişen zihin yapıları ve sonrasındaki ilişkileri gibi kapsamlı bir araştırma alanına sahiptir. Kişilik psikolojisi, insanların karakterdeki farklılıklarına odaklanır. Farklı test ve gözlemler geliştirirler. Kişiler üzerinde stresle başa çıkma, depresyon, duygusallık, dışa dönüklük ve zekâ gibi durumları analiz ederler. Bireylerin öğrenme ve öğretme alanlarında çalışma yapan alt dal, eğitim psikolojisidir. Bu dalda çalışan psikologlar; okul terk oranlarının en aza indirilmesi, çeşitli öğretim teknikleri, öğrenmenin etkili olması, IQ ölçümü, öğrenmedeki güçlüğün tesbiti vb. konularda çalışmalar yaparlar. Depresyondan şizofreniye kadar çeşitli hastalıkların incelenmesi, kalıtsal ya da çevresel faktörlerin gözlenmesi, zihinsel hastalıkların sebepleri ve tedavilerini içeren alan klinik psikolojidir. Bu alanın aynı zamanda hastaların rahatsızlıklarının üstesinden gelmeleri ve iyileşmeleri için de uygulamaları vardır. Karşılıklı ilişkilerin, toplum ve grup içerisinde bireylerin tutum ve davranışlarının incelendiği alan sosyal psikolojidir. Bireylerin millet, cinsiyet gibi aidiyet hissettikleri grupların ve çevrelerine yaklaşımlarının nasıl olduğunu inceler. Yine bağlılıkla ilgili ikna üzerine çalışmak ve bu konuda en etkili mesajın ne olduğu konusu sosyal

¹⁰⁴ G. Stephens Spinks, “Psikoloji ve Din”, çev. Zeynep Özcan - Bozkurt Koç 13:1 (2008), 307-318.

psikologlara aittir.¹⁰⁵

Alexis Carrel insanı anlatırken “*İnsanı tahlil etmek için pek çok tekniğe ihtiyaç vardır. İnsan ilmi, diğer bütün ilimlerden yararlanır.*” demiştir. Psikoloji ilminin zorluğunun sebebi de budur. Psikolojik bir etkenin kişi üzerindeki tesirini araştırmak için onu bir hekimin, fizyolojinin, fiziğin usullerini de kullanmak gerekmektedir. Bunun yanı sıra psikolojinin manevi boyutu de incelenmelidir. İnsana etki eden en ufak tecrübe daima birçok bilimin metot ve kavramlarını kullanmayı gerektirir.¹⁰⁶

Psikoloji biliminin amacı birey ve grupları anlamaktır. Kişilerin bireysel ve toplu düşünme çeşitlerine vakıf olmak amaçlanmaktadır. Bunun için öncelikle davranış ve zihinsel süreçleri takip ederek dikkatli ve sistematik bir şekilde gözlemler ve incelemeler yapar. Böylece ilk adım olan tanımlamak için sürecin ne olduğu, nasıl ve ne şekilde ortaya çıktığıyla alakalı veriler toplar. Bu şekilde süreç tarif edilmiş ve çeşitli yönleriyle ortaya konmuş olur. Tanımlanan davranışın ve sürecin nedenleri, nelerden etkilendiği ortaya çıkarılmaya çalışılır. Gözlemleri birbirine bağlayan ve meydana gelmesini sağlayan yapıları, nedenleri ve ilkeleri keşfetmek, açıklamak üzere teoriler ve modeller ortaya konması amaçlanır. Bu aşamada tahmin süreci başlar. Zira psikoloji için tahmin, davranış ve düşüncelerin hangi şartlarda ortaya çıktığını tanımlayan bildirimlerdir. Söz konusu davranışın nedenlerinin açıklanması daha sonra olabilecek başka davranışlar hakkında tahminlerde bulunmamızı sağlar. Elbette tahminler sınanabilir, farklı koşulların etkileri karşılaştırılır ve olması muhtemel durumlar için tahminler kuvvetlendirilebilir.

Yapılan incelemelerden, tanımlamalardan ve kuvvetlendirilen tahminlerden sonra edinilen bilgiler düzenlenmelidir. Yapılan düzenleme ile davranışın başlatılması, sürekliliği, durdurulması, yapısını yahut sıklığını, şiddetini belirlemektir.¹⁰⁷

Bir davranışın pek çok sebebi vardır. Fiiliyata geçirilmiş davranışların dayandığı

¹⁰⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 34-39; Zeynep Cemalcılar, *Psikoloji* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2018), 15-17; İsmail Seçer, *Psikolojiye Giriş*, ed. Şerife Işık, 4. bs (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 12-20.

¹⁰⁶ Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1983), 65-66.

¹⁰⁷ Cemalcılar, *Psikoloji*, 6-7.

düşünceler de yine psikoloji ile bağlantılıdır. Davranışlar noktasında farklı yaklaşımlara sahip olan bilim adamları aynı durumu farklı açılardan ele aldığı ve açıklamaya çalıştığı psikolojide perspektifler (yaklaşımlar) ortaya çıkmıştır. En temel duygulardan olan öfke ya da davranış bozukluğu olan saldırganlık incelenirken beyin ve sinir sistemi incelendiyse bu biyolojik yaklaşımdır. Uyarıcı ve tepkiler sonrasında gözlenebilen davranışlar çerçevesinde incelenirse bu davranışsal yaklaşımdır. Söz konusu davranış için insanın iç dünyasına yönelir ve bilinçdışı psikolojik çatışmalarla ilgilenirse bu da psikodinamik yaklaşım olarak ifade edilir. Araştırma kapsamında insanın sosyal çevresi ve kültürünü de dikkate alarak çalışma yapılırsa bunu da sosyokültürel yaklaşım olarak adlandırırız. Tüm bunların dışında bilişsel, nörobilimsel, insancıl yaklaşımlar da mevcuttur. Bunula beraber birçok yaklaşımı birleştirerek farklı çalışmalar da yapılabilir. Bu yaklaşım ile daha kapsamlı ve geliştirilmiş çalışmalar amaçlanmıştır. Bu çoklu yaklaşıma ise eklektisizm denmektedir.¹⁰⁸

2.2. Tarihçesi

Hermann Ebbinghaus (ö. 1973)'un tanımı ile *“Psikolojinin bir bilim olarak tarihi kısa ancak geçmişi çok uzundur.”* Bunun sebebinin muhtelif alanlardaki çalışma yapan bilim adamlarının ve dahada öncesinde filozofların insan ile ilgili sorular sormuş olmasından kaynaklanır. Psikolojinin çalıştığı zihin ve davranış kavramları Yunan, Çin, Mısır, İran ve Hint toplumlarında da felsefenin inceleme konusu olmuştur. Platon (MÖ 427–347) ve Aristotle (MÖ 384–322)'nin sorularına bakacak olursak; “Bireyler ve toplumlar arası ilişki nedir?”. “Özgür iradenin doğası nedir?”.

Platon ve Aristoteles ruh, benlik ve gerçeğin doğası ve benzeri konular hakkında düşünmüşlerdir. Descartes (ö. 1650) beyin ve zihnin birbirlerinden ayrı fakat etkileşimde bulunduklarını savunmuştur. William James (ö. 26 Ağustos 1910) *“Psikolojinin prensipleri”* isimli kitabını 1890 tarihinde yayınlamıştır. Aynı zamanda işlevselci modelin kurucusudur. Pavlov (ö. 27 Şubat 1936) öğrenmenin prensipleri ile ilgili çalışmalar yapmıştır. John B. Watson (ö. 25 Eylül 1958) davranışçılık modeli üzerine çalışmış ve kitap yayınlamıştır. Jean Piaget (ö. 16 Eylül 1980) çocuk gelişimi

¹⁰⁸ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 26-33; Cemalcılar, *Psikoloji*, 11-13.

alanında çalımlar yapmış ve “*Çocukların Ahlaki Gelişimi*” kitabını yayınlamıştır.¹⁰⁹

Bir bilim olarak psikolojinin ortaya çıkışı 19. Yüzyılın sonlarına doğru olduğu görülmektedir. Diğer birçok bilim gibi felsefeden bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu yolda bir adım ve ilk olarak Wilhelm Wundt (ö. 31 Ağustos 1920) ilk psikoloji labaratuvarını kurmuştur. Ancak psikoloji görünenin aksine köklü bir bilimdir. İnsanoğlu kendi doğası ve davranışlarından müteessir olarak doğasını ve onu ait unsurları merak etmiştir. İnsan her zaman düşünmüş ve “*Ben kimim?*”, “*Niçin böyle davrandım?*”, “*Muhatabım bana ne söylemek istedi?*”, “*O nasıl böyle düşünüyor?*” gibi sorular sormuştur. Fizyoloji bilimi çalışmalarında yapılan araştırmalar ve edindikleri bilgiler de psikolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasına önemli katkı sağlamıştır. Psikolojinin ilgilendiği konuları ele almış ve incelemiş bir disiplin oluşturmaya yardımcı olmuştur. Kutsal kitaplar ve eski, tarihi yazılarda da psikolojinin temellerine yer verildiği görülmektedir. Bize kadar ulaşan bilgiler, psikolojinin temelinin çok eski zamanlara ait olduğunu gösterir.¹¹⁰

Psikolojide incelenen davranış farklı bakış açılarından ele alındığında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Bu insanın yapısının özel donanımlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bir davranışın ve düşüncenin birden fazla sebebinin olmasındandır. Bunlardan ilki Edward Titchener (ö.3 Ağustos 1927)’ın ve Wilhelm Wundt’un öncülük ettiği yapısalcılık akımı bilinç üzerine incelemeler yapmıştır. Bilincin yapısını açıklamaya çalışmışlardır. Wundt içgözlem metodunu benimser çünkü iç gözlem kişinin öznel deneyimlerine bakışını anlatır.

Amerika’da psikolojiye yön veren William James ve G. Stanley Hall (ö. 24 Nisan 1924) bilincin tek ve parçalara ayırarak incelenmesinin faydalı ve yeterli olmayacağı kanaatindedir. Bundan dolayı hafıza, bilinç ve diğer akılsal süreçlerin nasıl işlediğine ve insanlara farklı ortamlarda nasıl fayda sağladığına odaklanmıştır.

1920-1960 yılları içerisinde Darwin (ö.19 Nisan 1882)’in teorileri ve John B. Watson görüşleri ile gelişen davranışçılık akımı, psikologları insanları anlamak için hayvanlara yönlendirmiştir. Gözlemlenebilen davranışlar üzerinden araştırma ve

¹⁰⁹ Cemalcılar, *Psikoloji*, 7.

¹¹⁰ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2020), 101-130.

deneyler vasıtası ile birçok bilgide edinilmiştir.¹¹¹

2.3. Bilişsel Psikoloji

2.3.1. Tanımı

Bilişsel psikoloji psikolojinin bir alt bilimdalı olarak insanların nasıl algıladığını, öğrendiğini, hatırladığını ve düşündüğünü analiz ve incelemeyi ihtiva eder.

Biliş (cognition), bilmenin tüm alanları için kullanılan terimdir. Bilme, bilgi edinme, gözetim, hatırlama, mantık yürütme ve bilgiyi kullanma becerisidir. Bu beceri dikkat, kavrama, bellek, sezgi ve bilgiyi işleme gibi pek çok işlevi kapsar. Bilgi işlem, algılama ve bellek süreçlerini inceleyen bilim dalına Bilişsel Psikoloji denilir. Bu disiplin, insanın içinde olduğu bilişsel süreçlerin çeşidi ve yapısı ile gözlemlenebilen davranışların özellikleri ve türü arasındaki ilişkiyi araştırır.¹¹² Ulric Richard Gustav Neisser (17 Şubat 2012) bilişsel psikolojiyi şöyle tanımlamıştır;

“Biliş terimi, duyu organları vasıtasıyla gerçekleşen girdilerin değişip dönüştürüldüğü, eksiltildiği, yeniden incelendiği, korunup saklandığı, özümseildiği ve kullanıldığı tüm aşamalara işaret eder. Nitekim biliş, insanın yapabildiği tüm eylemleri kapsamaktadır. Bilişsel her psikolojik olgu ve olay bir bilişsel fenomendir.”¹¹³

İnsan, dünyaya gelmesiyle etrafını anlamaya başlama ve keşfetme sürecine girer. Bu süreç içerisinde birçok zihinsel faaliyetleri kullanmak durumundadır. Duyu organları ile temas ettiği şeyleri algılama, anlama, kavram oluşturma, hatırlama, akıl yürütme, sorun çözme bilinç, bilinç dışı (rüya) ve hayal etme bunlardan bazılarıdır. Bu tür zihni ve bilişsel her türlü faaliyet süreçleri bilişsel psikolojinin araştırma konusudur.¹¹⁴

Duyum ile başlayan bilişsel psikoloji algılanan bilgileri bir örüntü halinde sıralar. Dikkatle belleğe aldığı kavramları canlandırıp, duygular ile ilişkilendirir. Düşünme ile hatırlayıp geri çağırır ve bu süreçlerle zekâ gelişiminin seviyesi yükselmiş olur. Bilişsel psikoloji tüm bu süreçleri kapsamaktadır.

¹¹¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 26-32; Cemalcılar, *Psikoloji*, 8-12.

¹¹² Zimbardo - Gerrig, *Psikoloji ve Yaşam -Psikolojiye Giriş*, 233.

¹¹³ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 622.

¹¹⁴ Ayten Ulusoy vd., *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 7. bs (Ankara: Anı Yayıncılık, 2013), 44.

Bilişsel oluşumlar, düşünme, hafıza, algılama, unutma-hatırlama, öğrenme, problem çözme kısaca zihine ait olan süreçlerdir. Kişi bu adımlar içerisinde başta kendini, çevresini tanıyarak bilgi edinir. Geçmişteki olay, kişi ve nesneleri hatırlar, şu anda ortaya çıkan sorunları çözer ayrıca gelecek ile ilgili planlar yapar. Bilişsel psikoloji uyarıcı-davranışçı yaklaşımdan farklı olarak bilişsel süreçleri takip eder. Bilişsel psikoloji mekanik ve basit değildir. Bilişsel psikoloji bilişsel süreçleri takip ederken onu toplumu ve kendini algılama şekli, tutum ve inançlarından tamamen bağımsız düşüneyiz cümleinin başı sonu uyumsuz. Bireyin algılaması sosyal, fiziksel çevresi ile de alakalıdır. Fiziksel çevre kişi için algılama sürecinden sonra “uyarıcı çevre”dir. Yani bireyler için salt nesnel uyarıcılardan söz edilemez.

Zihinsel süreçlerde, araştırma esnasında ölçülebilir denemeler kullanılır. Deneyler ile kişinin zihninde oluşan süreçler takip edilir. Kişinin çevresini nasıl algılayıp, içselleştirdiği ve kendi “*iç dünyasında*” nasıl temsil ettiği anlaşılmaya çalışılır.

Bireyin günlük hayatta yapmakta olduğu rutin işler kendisini, bir nesneyi tanınması ve hatırlaması, onlar üzerinde bir irade gerçekleştirilmesi örneğinin yerlerine karar vermesi kişinin belleği ile gerçekleşir. Bilişsel psikoloji “*Bellek nedir?*” sorusunu incelemektedir. Bu süreçler ise “algılama, düşünme, unutma, hatırlama, problem çözme ve dil davranışlarıdır”dır. İnsanlar bazı bilgi ve olayları unuttur, bazısını ise hatırlar. Bu ve benzeri sorular Bilişsel psikolojinin araştırma, inceleme alanı içerisinde yer alır.¹¹⁵

Ebbinghaus’a göre psikolojide incelenmesi gereken en önemli konular bilinç, zihin ve hafızadır. Onun çalışmaları hafıza bilgisinin temelini oluşturmaktadır. Max Wertheimer, Kurt Koffka, Wolfgang Köhler ve Alman psikologlarının görüşlerine göre bilinç bir bütün halinde incelenmelidir.¹¹⁶

2.3.2. Çalışma Süreci

Bilişsel süreç, üst düzey zihinsel süreçlerden bahseder. Bunlar; insan zekâsı, algı, bellek, dil öğrenimi-kullanımı, düşünme, mantık yürütme, problem çözme, yargılama, karar verme, görsel biliş ve soyut düşünme işlemleridir.

¹¹⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 29-30,38.

¹¹⁶ Cemalcılar, *Psikoloji*, 9.

Şimdi herhangi bir kişinin, kalabalık ve gürültülü bir yolda arkadaşıyla yürüken çalışmaları hakkında konuştuğunu düşünelim; bu sırada ödünç aldığı ve evde unuttuğu not defterini hatırlar, o kadar net hatırlar ki masanın üzerindeki hali gözlerinin önüne gelir. “*Gördüğüm anda çantama koymalıydım*” diye söylenir. Sohbet esnasında toplantıya ne kadar zaman kaldığını kontrol eder ve arkadaşı ile görüşmelerini başka bir buluşmaya sözleşerek görüşmeyi sonlandırır. Aynı zamanda, aracını servise götürmesi gerektiğini ve araçsız nasıl idare edeceğini düşünür. Alternatif seçenekler üzerinde durur: Araba kiralamak pahalı bir çözümdür, arkadaşından yardım istemek ise kendisini kısıtlanmış hissettirebilir. Bu yüzden otobüs güzergâhlarını incelemeye başlar. Toplantıya girerken okuması gereken dosyaları hatırlar ve bu nedenle akşam arkadaşıyla sinemaya gitmemeye karar verir; çünkü işlerini tamamlamak için zamâna ihtiyacı vardır. Bu kısa kesit, her birimizin günlük hayatını yansıtmaktadır. Ancak basit gelen bu olaylarda dikkate alınması gereken birçok önemli konu bulunmaktadır; zira bilişsel psikolojinin araştırma alanları, günlük yaşantımızın akışı içerisinde yer almaktadır. Bu kısa anlatı bize baştan sona kadar zihnin bilişsel faaliyetlerinin hemen hepsinden bahsetmektedir. Başta kişinin yürüdüğü yolda çevresini algılaması, eş zamanlı olarak konuşması ve başka bir konu hakkında düşünmesi, bir eşyanın unutulması sonrasında hatırlanması, zihinde görsel imge oluşturmaları, planlama yapma ve karar alması ve karşılaşılan probleme çözümler üretmek. Bahsedilen tüm bu süreçler bilişsel psikolojinin temel araştırma alanları olup zihinsel faaliyetlerin tamamını içermektedir.

Algı; insanın çevresini duyu organları aracılığıyla algılama sürecidir. Bu süreçte çevredeki sesler, insanlar ve diğer nesneler, duyu organları tarafından alınarak merkezi sinir sistemine iletilir ve burada işlenir. Bununla beraber algı; duyu organlarının uyarılmasıyla sinir sisteminde sinyallerin oluşmasıdır. Görme, duyma, dokunma, tat ve koku alma ile algı gerçekleşir. Algı bir insanın nesneyi tanıyıp anlamasını sağlar. Bu işlem o kadar hızlı gerçekleşir ki bize otomatik olarak gerçekleşen bir olay gibi görünür. Ancak algılama deneyimlerin ve verilerin tamamını içeren bir süreçtir. Örneğin; karşıdan gelen bir kimsenin tanınması, uzaktaki nesnenin ayırt edilmesi... “*Düşünelim uzaktan suyun üzerinde gördüğümüz bir nesneyi önce doğal olarak dal parçaları sanabiliriz. Yakınlaştıkça da bir şemsiye olduğunu anlarız. Bu da bize algılamanın geçmişteki deneyimler ve verilerle alakalı olduğunu aynı zamanda bunun pasif bir süreç olmayıp dikkat, hafıza, öğrenme ve akıl yürütmeyi de içeren bir süreç olduğunu*”

göstergesidir. Bununla beraber süreç içerisinde algıda, vardığımız sonuç da değişebilir.”¹¹⁷

Dikkat, gündelik yaşamımızda sıkça ihtiyaç duyduğumuz bir bilişsel eylemdir. Dikkat, algı sürecinde belirli uyarıcıları seçme ve onlara yoğunlaşma yeteneğimizi ifade eder. Bu bilişsel süreç, doğru tepkilerin verilmesini sağlar. Dikkat, görsel olarak göz hareketlerinin izlenmesiyle gözlemlenebilir. Öte yandan, gizli dikkat ise göz hareketi olmaksızın dikkatin istenilen yere yönlendirilmesi olarak tanımlanır. Dikkat, iki ana kategori altında incelenmiştir;

Seçici dikkat; kişinin ilgilendiği, duyu sistemleri ile odaklandığı şey dışındakilerini farkına varmamayı içerir. Bu tamamen bir kopukluk değildir; aksine ön plana çıkarılan ve bilinçli bir şekilde algılanan uyarıcılarla ilgilidir. Örneğin, kitap okurken çevredeki diğer uyarıcıların fark edilmemesi seçici dikkatin bir sonucudur. Bu durum, işitsel algılar içinde geçerlidir.

Bölünmüş dikkat; bazen aynı anda birden fazla konuya odaklanılması gerekebilir. Bir görev esnasında aslında dikkat etmediğimiz bir nesne ya da olgu hakkında da eş zamanlı olarak bilgi sahibi olduğumuzu fark ettiğimiz anlar da olmuştur. İşte bu durum, iki şeye birden aynı zamanda dikkat verebildiğimizi göstermektedir. Ancak, bilişsel kapasite ve kaynak isteyen görevlerde bu durum zorlaşabilir. Özellikle, yeni ve ilk defa yapılan işlerde bu zorluk daha belirgindir. Yani çok pratik yapılan işlerin üstesinden gelinebilir. Uygulaması kolay ve fazlaca pratik yapılan işlemlerde bölünmüş dikkat için bir engel yoktur hatta işlemler otomatikleşir. Bu duruma “*otomatik süreç*” ismi verilmektedir. Ancak, yoğun bilişsel faaliyetin fazla olduğu durumlar için aynı geçerlilik söz konusu değildir. Örneğin, sürekli dikkat gerektiren bir eylem olan araba sürmek her zaman aynı kolaylıkta gerçekleşmez. Bildiğiniz yolda araba sürerken yol çalışması gibi beklenmedik engellerle karşılaşmak, eylemi zorlaştırabilir. Böyle durumlarda, genellikle doğal olarak gerçekleştirilen konuşma eylemi dahi zorlaşabilir ve sohbeti sürdürmek imkânsız hale gelebilir. Bunun başka bir örneği ise yağmurlu bir

¹¹⁷ E. Bruce Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013), 104-108; Cemalcılar, *Psikoloji*, 100-103; Douglas Bernstein, *Essentials of Psychology* (Cengage Learning, 2010), 123-124.

günde su birikintilerinden kaçarken konuşmanın zorlaşmasıdır. Bu tür durumlar “*kontrollü süreç*” olarak adlandırılır. Bu süreç, yoğun dikkat gerektirir ve aynı anda birden fazla işlemi gerçekleştirmeyi zorlaştırır. Bazen de yapılan ikinci eylemin kalitesinde düşüş gözlemlenebilir.¹¹⁸

Bellek, psikolojide verilerin kodlanması, depolanması ve ihtiyaç halinde kendisine tekrar ulaşılmasını yani hatırlanma süreçlerini kapsar. Başlangıçta birçok bilim adamında, bellek hakkında araştırma yapılmasının imkânsız olduğu görüşü mevcuttu. Sadece H. Ebbinghaus bu şekilde düşünmemiş ve kontrollü deneyler ile bellek süreçlerini takip etmiştir. Daha sonraki yıllarda yaptığı deneyler tekrar tekrar sınanarak doğruluğunu kanıtlamıştır. Bellek yapısı modal bellek ya da çoklu mağaza ismiyle bilinen, 1968 yılında psikolog Richard Atkinson ve Richard Shiffrin tarafından geliştirilen bellek modeli üzerinden incelenir. Modal bellek üç bölümden oluşmaktadır.

1- Duygusal bellek: buraya duygu kayıt denilen ve bir saniye kadar çok kısa bir süre içinde unutilan, fiziksel olarak kodlanan bilgiler giriş yapar. Maytap ışığı izinin saniyenin bir bölümünde ardından izler bırakarak bize görünmesi şeklinde gerçekleşir.

2- Kısa süreli bellek: tekrarlama ile buraya aktarılan bilgiler 15-20 saniye kadar hatırlanabilir. Kısa süreli bellekteki bilgi miktarı 7 ± 2 birim ya da bellek kümesi (chunk) ile belirlenmektedir. Bellek kümesi kategori ve kümeler halinde verilerin gruplaştırarak bilginin hatırlanmasıdır. Söz konusu bellek çalışma belleğidir. Bu kısımda bilgi eş zamanlı olarak saklanabilir ve işlenebilir. Tekrarlara bağlı olarak sonraki aşama olan uzun süreli belleğe aktarılabilir.

3- Uzun süreli bellek: Bu kısım birçok bilgiyi uzun yıllar hatırlayabilir. Öğrendiklerimizin ve yaşamımızdaki anıların saklandığı bellektir.¹¹⁹

¹¹⁸ Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 160-180; Zimbardo - Gerrig, *Psikoloji ve Yaşam -Psikolojiye Giriş*, 236; Cemalcılar, *Psikoloji*, 113-116.

¹¹⁹ Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 214-626.

A. Baddeley ve G. Hitch'in 1974'te ileri sürdüğü “*Çalışma Belleği Modeli*” kısa süreli belleğin dinamik bir sürece sahip olduğunu vurgular. Dört ana bileşenden oluşur. Bunlardan ilki; “*merkezi yönetim*”dir. Merkezi yönetici, başta dikkati ve bileşenleri idare eder. Süreci yöneterek bilgi akışını sağlar. “*Görsel ve mekân panosu*”, görme ile algıladığı bilgileri işler ve muhafaza eder. “*Fonolojik Döngü*”, kulağın algılaması ve dil becerisiyle oluşan girdileri saklar ve işler. Episodik Tampon ise bu iki duyu verilerinin arasında bağlantı kurarak bütünleşmesi ve bir uyum içerisinde çalışmasını sağlar.

Diğer bir bellek türü ise uzun süreli bellektir. Bu belleğin kapasitesi ve süresi sınırsız olan bellek türüdür. Bellek iki ana bölümden oluşur. Birincisi, “*açık bellek*”tir; belleğin bu kısmı bilinçli olarak ulaşılan bölümdür. Yani bireyin tecrübeleri ve şuurlu bir şekilde öğrendiklerini kapsar. İkincisi, “*örtük bellek*”tir. Bu bölüm de motor becerileri ve farkında olmadan hatırlanan şeyleri içeren kısımdır. Yani öğrenilecek olan beceriye bir hazırlanma ve hafızaya gönderilen anımsatma sinyalleri olmadan gerçekleşen öğrenme ve sonrasında hatırlanması örtük belleğe aittir.

Bunların yanı sıra, uzun süre sonra yapılacak bir işin hatırlanması, mekânların, çevrelerin ve yönlerin hatırlanması, duyguların ve bireyin yaşam sürecindeki tecrübe ve olayların hatırlanması da belleğin farklı bölüm ve görevlerine örnektir.¹²⁰

“*Bir yandan seçici olarak yeni bilgileri işlemekten geçirirken bilgileri zihinde etkin ve ulaşılmaya hazır tutma yeteneği, insan zihninin en büyük başarılarından biridir; planlamayı, akıl yürütmeyi, problem çözmeyi, okumayı ve soyutlama yapmayı olanaklı kılar. Elbette bazı zihinler, bunları diğerlerinden daha başarılı bir şekilde gerçekleştirir*”.¹²¹

Bilişsel psikolojinin zihni incelerken zihinsel tasarımı yani insanın etrafındaki nesneleri, kişileri ve olayları kavramlaştırıp kategorileştirmesi de bilişsel bir faaliyettir.

¹²⁰ Mehmet Sarıçalı, *Psikolojiye Giriş- Zihin ve Davranışın Derinliklerine Bilimsel Bakış*, ed. Begüm Satıcı (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 208-219; Robert L. Solso vd., *Bilişsel Psikoloji*, çev. Ayşe Ayçiçeği (Bilge Kültür Sanat, 2022), 254-276; Kolektif vd., *Bilişsel Psikoloji Zihin ve Beyin*, çev. Kolektif (Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 242-250; Zimbardo - Gerrig, *Psikoloji ve Yaşam -Psikolojiye Giriş*, 195-203.

¹²¹ Andrew Conway vd., “Variation in Working Memory: An Introduction”, *Variation in Working Memory*, (13 Mart 2008), 3; Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 257.

Çünkü bu işlem insana hastır ve dünyayı anlamamızı sağlar. Çevremizdeki varlıkların herbirinin adının olması; kedi, köpek, defter, kalem, araba ve onları kategorileştirmek kurşun kalem, dolma kalem, telli defter, yerli araba... Onlarla alakalı birçok bilgiyi de içinde barındırır. Bu bilgiler edinilecek yeni bilgilerinde temelini yapar. Bazı davranışların ve olayların sebeplerini anlamamızı sağlar. Nihâyetinde insan kavram ile akıl yürütme, dili kullanma, bellek, problem çözme gibi çeşitli faaliyetleri gerçekleştirir.¹²²

İmgeleme, yukarıda anlatılan kavram ve kategorilerle bildiğimiz varlıkların yakınında yokken hayal edilmesidir denilebilir. Ancak duyularla oluşan algılamaya göre çok daha zayıf ve hassastır. Görsel imgelerin yanında sesler, kokular, tatlar ve dokunma duyusu da imgelenebilir. İşitsel imgeleme örneklerine müzisyenlerde çok sık rastlanmaktadır. Müzisyenlerin “iç işitme” olarak adlandırdıkları bu teknik için zihinsel imge oluştuğunu ve bu şekilde prova dahi yaptıklarını ifade ederler. Görsel imge ise diğerlerine oranla daha sık yaşadığımız bir tecrübedir. Düzenini değiştireceğimiz odanın içinde mobilyaların hayal edilerek göz önüne gelmesi ya da evde unuttuğumuz bir eşyayı son gördüğümüz yerde görür gibi hatırlamamızdır.¹²³

Dil; duygu, deneyim, tecrübe, düşünce ve görüşlerimizi ses ve simgeler vasıtasıyla aktarmamızı sağlayan iletişim sistemidir. Canlılar arasında sadece insanlara hastır. Zira hayvanların da kendi içlerinde iletişim biçimleri mevcuttur. Ancak hayvanların iletişim biçimi farklılığa uğramayan bir dizi işaretlerden oluşur. Yani kedilerin miyavlaması, arıların çiçeklerin yerini göstermek için kovan başında uçuşmalarından çok farklıdır.

Dil kurallara bağlıdır, birçok mesajı bir arada aktarabilir. Dil; “*kişinin sözcüklerin anlamları, nasıl söylendikleri ve diğer sözcüklerle bağlantılı olarak nasıl kullanıldıkları ile ilgili bildikleridir*”. Küçük parçalar birleşerek daha büyük bütünler oluşturur; sözcükler birleşerek cümleleri, cümleler de hikâyeleri oluşturur. Bu sayede anlam karşı tarafa aktarılabilir. Bu aktarım bazen yazılı şekilde harfler ve kelimeler ile

¹²² Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 414-418.

¹²³ Solso vd., *Bilişsel Psikoloji*, 349-352; Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 462-466.

olur bazen ise sözlü ifadeler ile olur. Aynı zamanda insan oluşturduğu cümleler ile kelimelerin anlamlarını maksadı doğrultusunda farklılaştırabilir. İnsanın dilini öğrenmesi gelişimi ile beraber ilerler, yavaş gibi görünebilir ancak hayret verici bir şekilde yetişkinlik döneminde kelimelerimizin depolandığı sözlükte elli binden fazla sözcüğü kavrayıp depolayabilecek hale geliriz. Bebekler gözlemlendiğinde öncelikle başta dili anlamaya çalıştıkları görülür. Çevrelerini ve dili öğrenip anladıklarında ise tek bir sözcük ile konuşmaya başlarlar ve devamı gelir. Dil bilişsel bir yetenek olarak tıpkı diğer bilişsel yetenekler gibi bizim bilgilerimizi içerir. Bu sebeple dil ve bilgi ayrılmaz iki parçadır.¹²⁴

Problemın genel tanımı hedef ve geçerli durum arasında bulunan engellerin nasıl aşılmasının gerektiğidir.¹²⁵ Problem, onu çözecek kişi için açık, net bir çözüm yöntemi bulunmadığında, söz konusu durumu sonuca ulaştıracak bilişsel süreçtir. Bazen çözümler sizi sonuca ulaştıracak alt hedefler belirlenmesini ister. Psikologlara göre her problem hemen çözüme kavuşmaz. Bazılarının ise tek bir doğru çözümü yoktur. Buna örnek ise insanlar arası ilişkilerdeki sorunlardır. Günlük yaşamda karşımıza çıkan problemlerin tek ve belli bir çözümü yoktur. Ancak iyi tanımlanmış bir problemin doğru bir yanıtı vardır. Matematik, fizik gibi gerekli adımlar ve uygulamalar tamamlandığında çözülür.¹²⁶

Aklı karıştıran, bireyin önünde bir sorun olarak bulunan her problem, alışılmış veya tek bir çözümü olan sorunlar değildir. Bu sebepten problem çözmeye ve eleştirel düşünerek alternatif çözümler üretme işlemi için zihin tarafından uygulanması gereken bazı adımlar vardır. Bunların ilki analiz etmedir. Başlangıçta kişi sorununu ve durumunu içerisinde bulunan bilgiler ve ilişkiler açısından tanımlanmalıdır. İkinci adımda ulaşılan bilgilerin, deneyimlerin önemi belirlenmeye çalışılır ve kategorize edilir. Üçüncü adımda ise kişi kendi tecrübelerini ve elinde bulunan verilerini düzenlemelidir. Zikredilen adımların sonrasında ise bir çıkarımda bulunulması gerekir. Bunun için de

¹²⁴ Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 504-509.

¹²⁵ Marsha C Lovett, *Computational Cognitive Modeling*, “Modeling selective attention: Not just another model of Stroop (NJAMOS)”, *Cognitive Systems Research* 3/1 (01 Mart 2002), 67-76.

¹²⁶ Jean E. Pretz vd., “Recognizing, defining, and representing problems”, *The psychology of problem solving* 30/3 (2003), 3-30.

mantıksal sonuçlara ulaşmak için bilgileri dikkatle okumak, ilgili görüş ve kavramlardan hareket etmek gerekir. Çözüm için tahminleri değerlendirmeye almak gereklidir. Son olarak ise problemin çözümü için yukarıdaki uygulamalar sonucunda ulaşılan hipotezler ve iddialar değerlendirilir.¹²⁷

Bütüncül yaklaşım olarak tanınan Gestalt, yaklaşımı iyi tanımlanmış problemlerin çözümü için araştırmalarını 1920’lerde başlatmıştır. Gestalt psikologları algı, öğrenme, problem çözme, tutum ve davranışlar hatta inanç ile de ilgilenmiştir. Onlara göre problemlerin çözümü için önce problemin zihinde tasarlanması ikinci adım olarak yeniden yapılandırılması ya da örgütlenmesi gerekmektedir. Gestalt yaklaşımının bir öne sürdüğü bir fikir de iç görüdür. Bu fikir bir müddet üzerinde durup d düşünülen problemin beklemediğiniz ve düşünmediğiniz bir anda aniden çözülmesi yani aklınızda bir çözümün ani bir kavrayışla belirmesidir. Problem çözmede hedeflere yönelik olması, alt hedeflere ayrılabilmesi hamlelerin uygulanmasıdır.¹²⁸

Allen Newell (19 Temmuz 1992) ve Herbert Alexander Simon (9 Şubat 2001) modern problem çözme çalışmalarına bilgisayarı da dâhil etmişlerdir. Tasarladıkları “Genel Problem Çözücü” ismini verdikleri bilgisayar programı ile bilgi işleme sisteminin problem çözme ile şekillendiğini bu düzenin tek seferde işlediğini belirtmişlerdir. Gerekli bilgiler kısa süreli hafızadan uzun süreli hafızaya aktarılıyor ve gerektiğinde bellekten geri çağırılıyor.¹²⁹

Sian Beilock ve Thomas Carr, problem çözmede yüksek çalışan bellek ile düşük çalışan bellek arasındaki farkı gözlemlemek için bir deney yapar ve iki grubu DÇB ve YÇB olarak ayırır. Birinci gözleminde YÇB matematik sorularında daha başarılı olurken deney şartlarını değiştirdiğinde DÇB grubunun daha başarılı olduğu gözlemlenmiştir. Problem çözmede sadece çalışan belleğin daha hızlı ve doğru bir sonuca götürmediği farklı araştırmalar ile de gözlenmiştir. Bunlardan bazıları baskı,

¹²⁷ Elif B. Türnüklü - Sibel Yeşildere, “Problem, Problem Çözme ve Eleştirel Düşünme”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25 (2005), 107-123.

¹²⁸ Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 556-560.

¹²⁹ Herbert A. Simon - Allen Newell, “Human Problem Solving: The State of the Theory in 1970.”, *American Psychologist* 26/2 (Şubat 1971), 145-159.

stres, bilgi ve pratik eksikliğidir.¹³⁰

Problem çözme işlevinde adımlar halinde düzenli ve sistematik bir şekilde izlenmesi gereken yol ve yöntemlere algoritmalar denilir. Bu adımlar net ve kesindir. Bu sebepten her bir adım doğru bir şekilde uygulandığında çözüme ulaştırır. Ancak algoritmaların uygulanması bazen zor olabilir ya da zaman alabilir.

Problem çözme yöntemlerinden biri de analogik düşünmedir. Bu seçenek en az iki nesnenin karşılaştırılarak yapısal ve işlevsel ortak yönlerinin saptanmasıyla gerçekleşen bir akıl yürütme sistemidir. Bilişsel olarak bir bilgi transferidir. Karşılaşılan problem daha öncesinde çözülen sorunlar ile kıyaslanarak onların çözümlerinden yararlanmaktır. Tümevarım ve tümdengelim olarak uygulanabilir. Bunun için ilk adım olarak sorun/nesne analiz edilir. Mevcut sorun daha önce çözülmüş sorunla karşılaştırılır, benzerlikleri ve ayrıldıkları özellikler ölçülür. Sonuç olarak karşılıklı özdeşleştirme yoluyla sentezlenir. Analogik yaklaşım bilinmeyeni bilinen ile keşfetme sürecidir. Bilimsel alanlarda uygulandığı gibi günlük yaşantıda da uygulanır.¹³¹

Düşünmenin öğrenme üzerinde ki rolü de analiz edilmiştir. Davranışçılık akımı ile ortaya çıkan klasik koşullanma ve edimsel koşullanma da psikoloji disiplininin kabul ettiği öğrenme yöntemleridir. Temel öğrenme biçimlerinden olan klasik koşullanma üzerine İvan P. Pavlov (27 Şubat 1936)'un köpekler üzerinde yaptığı deneylerde şartlı veya şartsız uyaranlara tepki verildiği görülmektedir. Edimsel koşullanma ise Edward L. Thorndike (ö. 1949) belli şartlar dâhilinde istenen tepkileri almak için belli uyarıcıları aktif hale getirmeyi keşfetmiştir. Burrhus Frederic Skinner (ö. 1990) ise edimsel koşullanmayı kavramsallaştırmış ve üzerine deneyler yaparak geliştirmiştir. Edimsel koşullanmada bireyler başlattığı davranışların sonuçlarına göre davrandığı sonucuna varılmıştır. Kişilerin sonuçlarını öğrenerek davrandığı görülmektedir. Olumlu sonuçlara ileten tepkilere devam edilirken olumsuz sonuçlara götüren davranışların tekrarlanmadığı gözlemlenmiştir. Bu ise deneme yanılma yani tecrübeyi

¹³⁰ Sian L. Beilock - Marci S. DeCaro, "From poor performance to success under stress: working memory, strategy selection, and mathematical problem solving under pressure.", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 33/6 (2007), 983; Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, 597-602.

¹³¹ Sıvtlana Nesterova Coşkun, "Analogik Düşünmenin Doğası, Mekanizması Ve Uygulamaları" *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 33 (21 Mayıs 2022), 343-361.

anımsatmaktadır.¹³²

2.3.3. Tarihçesi

Gözlem ve deney temelli araştırmalar Wilhelm Wundt'un 1879 senesinde Almanya'nın Leipzig şehrinde ilk psikoloji laboratuvarını açması ile başlamaktadır. Burada içe bakış yöntemi ile bilincin yapı taşlarını araştıran çalışmalar yapılmıştır. William James, zihin sistemini ve bölümlerini işlevsel açıdan analiz etmiştir. Buna karşın Alman psikologlar zihnin, bölüm ve kısım olarak parça parça araştırılmasına tepki vermişlerdir. Yapısalcı ve davranışçı yaklaşımlara bir eleştiri olarak bütüncül bir anlayış sergilemişlerdir. Onlar için bütün, parçaların toplamından çok daha fazlasıdır. 1960 yıllarında bilgisayar teknolojisinin gelişmesi ve beyindeki süreçlerin izlenme olanağı ile davranışsalcılık akımı yerini bilişsel psikoloji alanına bırakmıştır. Bilişsel psikoloji alanının başlangıcı ve ilerlemesi 19. ve 20. yüzyıllarda Amerika'da gerçekleşmiştir.¹³³

Claude Elwood Shannon, 1948'de "*Bilgi Kuramı*" isimli makalesini yayımlamıştır. Söz konusu çalışmada, iletişimdeki bilgiyi temsil eden verinin dönüştürülerek belirli aşamalardan geçtiğini öne sürmüştür. Bu görüşü insandaki algı ve belleğin de aynı düzende, temelde çalıştığını önermektedir. Bu yaklaşım bilişsel psikolojiye yön vermiştir ve bilgi-işlem yaklaşımının başlangıcıdır.

Donald Broadbent 1958'de yazdığı "*Algı ve İletişim*" kitabında, bilgi-işlem kapasitesinin sınırlarından, filtreleme mekanizmasından bahsetmektedir. Bununla ilgili olarak insanların bilgilere seçici olarak yaklaştığını ve eş zamanlı alınan verilerin filtrelendiğini savunur. Bu filtreleme ve mekanizma bilgi-işlem yaklaşımının ilk örneklerindendir

Bilişsel psikolojinin kurucularından olan George A. Miller tarafından geliştirilen ve Miller yasası olarak bilinen depolama modelini oluşturmuştur. Yukarıdaki konuyla bağlayın ve özne yazın. Buna göre bir insanın belleğinde tutabileceği nesne sayısı 7 ± 2 (yedi artı veya eksi iki)dir.

¹³² Zimbardo - Gerrig, *Psikoloji ve Yaşam -Psikolojiye Giriş*, 170-176.

¹³³ Cemalcılar, *Psikoloji*, 11.

Bilişsel alanda bir başka gelişme ise dil teorisi ismiyle gerçekleşmiştir. Noam Chomsky, 1956 yılında yaptığı çalışmasında dil öğrenilmesi için davranışçıların uyaran- tepki yaklaşımına eleştirisini ifade etmiştir. Ona göre insanlar doğuştan dil bilgisine sahiptir ve bu dil öğreniminde temeldir.¹³⁴

2.4. Gelişim Psikolojisi

2.4.1. Tanımı

Gelişmek, serpilip büyüme, ilerlemek, inkişaf ifadeleri gelişimi anlatmaktadır.¹³⁵ Gelişim, insanın hayat başlangıcından itibaren başlayan ve son aşamaya varıncaya kadar daima ilerleme kaydeden değişim sürecidir. Bu ilerlemede bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal yönler kastedilir.

Gelişme, gelişim sürecinde meydana gelen üründür. İnsanın büyümesi, olgunlaşması ve öğrenmenin etkisi ile düzenli aynı zamanda hayatı boyunca devam eden sürekli değişimdir. Sonraki kavram olan gelişim ise ileriye dönük ve olumlu olmalıdır. Örneğin çocuğun konuşması ve dil öğrenmesi bu durumdadır. Değişim bireyin yaşamı boyunca gösterdiği her türlü farklılaşmadır. Değişme ise değişim sürecinde ortaya çıkan üründür. Örneğin çocuğun okula başlaması değişim ise okuma, yazma öğrenmesi değişimdir. Gelişim psikolojisi için diğer temel ve önemli kavramlar “büyüme, olgunlaşma, öğrenme ve hazırbulunuşluk”tur. Büyüme, fiziki olarak gözlenen hacimsel olarak boyun, kilonun artmasıdır. Olgunlaşma, bireyin biyolojik ve zihinsel açıdan yaşına uygun olarak belli bir seviyeye gelmesini ifade eder. Öğrenme, kişinin hayatı süresince, tecrübeler ışığında oluşan kalıcı davranış şekilleridir. Hazırbulunuşluk kişinin istenilen davranışı veya beceriyi öğrenmeye hazır ve uygun hale gelmesidir. Örneğin çocuğun okula başlaması veya okuma yazma öğrenmesi için belli fiziki ve

¹³⁴ Cemalcılar, *Psikoloji*, 99-100.

¹³⁵“Gelişim ne demek TDK Sözlük Anlamı”, erişim 24 Mayıs 2024, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=gelişim>.

zihinsel seviyeye gelmesi, görsel algısının yeteri kadar gelişmiş olması gerekmektedir.¹³⁶

Psikolojinin alt dallarından biri olan Gelişim Psikolojisi, insanın yaşamını anne karnındaki süreçten başlayarak ölüme kadar kapsayan bir zaman diliminde ele alır ve bu süreçteki değişim ve gelişimleri inceler. Gelişim Psikolojisi, bireyin doğumundan yaşlılığa kadar olan dönemdeki fiziksel, bilişsel, dilsel ve davranışsal değişimlerini araştırır. Bundan dolayı, bilişsel gelişim, dilsel ve davranışsal gelişim gibi birçok alan bu disiplinin kapsamı içerisindedir. Ayrıca bireyin yaşı ile davranışının arasındaki ilişkiyi araştırır ve analiz eder. Örneğin, ortaokul çağındaki bir öğrencinin matematik öğrenme sürecinde karşılaştığı kolaylıklar ve zorlukların yaş ile bağlantısı olup olmadığını araştırır. Duyu organlarının yaş ile gelişimi ve konuşma yetisinin farklı yaş aralıklarında gösterdiği gelişmeler gibi konuları inceler. Bunlar ve benzeri sorular gelişim psikolojisi'nin temel çalışma alanlarını oluşturur. Her gelişim evresi, farklı değişkenler ve dinamikler içermekte olup, bu değişkenler çeşitli yöntemlerle incelenir. Gelişim söz konusu olduğunda yaşların birbirine üstünlüğü yoktur. Üç boyutlu olan gelişim, biyolojik, bilişsel ve sosyo-duygusal olarak ele alınır.¹³⁷

2.4.2 Tarihçesi

Gelişim düzeyi çalışmaların öncüsü Jean Piaget'tir. Kendi ismiyle anılan bu teoride, Piaget'e göre herkesin mutlak suretle gelişim sürecinde geçtiği evreler vardır ve bunun ölçülebilirliğini kanıtlamıştır.

Bu evreler;

- 1- Devinimsel/Duygusal motor dönemidir. 0-2 yaş arasını kapsar.
- 2- İşlem öncesi dönem 2-7 yaş arasındır.
- 3- Somut işlemler 7-11 yaş döneminde gözlemlenir.

¹³⁶ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik-Yaşlılık-Ölüm* (İmge Kitabevi Yayınları, 2021), 13-27; Hatice Ergin - S. Armağan Yıldız, *Gelişim Psikolojisi / Hatice Ergin* (Nobel Akademik Yayıncılık, 2024), 33-36.

¹³⁷ John W. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim Gelişim Psikolojisi*, çev. Galip Yüksel (Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 6; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 36-37.

4- Soyut işlemler 11 yaşından itibaren başlar ve yetişkinlik döneminde devam eder.

Onun görüşünde bir yetişkin de, çocuk da aynı soruya cevap verebilir. Ancak dünyaya bakışları, Piaget'in teorisiyle "şema"ları yani kurguladıkları, içinde yaşadıkları dünya ve aynı zamanda zihinsel işleyişleri ve refleksleri farklı olduğundan cevaplarında da farklılıklar olacaktır. Bilişsel gelişim kuramının anlaşılmasında kilit kavramlardandır. Şemalar yukarıda zikredilen dönemlere eşlik ederek önce davranış şeklinde gözlenebilir. Şemalar çocuk için dünyayı algılama ve kavramada en temel zihin yapısı, düşün ve davranış kalıpları olarak tanımlanır. İlerleyen süreçte somut, soyut zihinsel süreçlere evrilir. Piaget'e göre her çocuğun zihninde öğrendiği herşey için bir şeması olabilir. Örneğin sürekli küçük ve beyaz kedi görmüş ise artık zihninde kedi için küçük ve beyaz şeması oluşur. Aynı zamanda yeni doğmuş bir bebek için gözlenebilir bir şekilde emme şeması vardır. Bundan dolayı ağızda her zaman emme, yutma gibi reflekslere sahiptir. Söz konusu bu şemalar çocuğun büyümesi ve yeni şeyler öğrenmesi ile değişir ve gelişir. Bu süreçte yeni şemaların edinilmesi ile bir dengesizlik oluşmaması ve zihinsel işlevlerin devamı, uyum ile gerçekleşir.

Uyum sağlama işlevi bazen hâlihazırdaki şemaları düzenleyerek bazen de uyarıcıları düzenleme çabasıdır. Çocuklar büyüyüp yeni şemalar oluşturdukça onları bir düzen ve tutar içerisinde bulundurmaya yarar. Denge kaybolursa zihinsel süreçlerde kişi için rahatsızlık oluşmaya başlar. Bunun sebebi çocukların zaman içerisinde kendi zihnindeki bilgi ve inançlara aykırı durumlarla sık sık karşılaşmasıdır. Burada zihin örgütlenme ve denge ile şemaları yeniden düzenler bazen bilişsel yapıyı değiştirmek zorunda kalabilir. Denge sağlandığında artık karmaşık ve heyret verici olayları yeniden açıklayabilir hale gelmiştir.¹³⁸

Jerome Bruner (5 Haziran 2016)'in kuramına göre ise bilişsel gelişim bireyin hayatı süresince devam eder. Ancak onun görüşünde eğitimci ve öğrenci sistemli bir etkileşim içerisinde olmalıdır. Dil öğrenimi ise bilişsel gelişimde en önemlidir. Zira kişi

¹³⁸ Solso vd., *Bilişsel Psikoloji*, 457; Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim* (Pegem Akademi Yayıncılık, 2009), 31-51.

dil ile bilgi edinecek ve çevresiyle iletişim halinde olacak, sosyal ilişkiler kuracaktır. Bruner gelişimi üç evreye böler:

1- Eylemsel Dönem 0-3 yaş arasını kapsar. Burada çocuk direkt nesneler ve eylemlerle ilgilenir. Piaget'in duyu-motor dönemine benzemekle beraber atma, vurma, ısırma gibi fiillerle nesneler arası yaşantı kurar.

2- İmgesel Dönem 3-6 yaş arasındadır. Çocukların görsel bellekleri gelişmiştir. Algıların etkisi ile resim yapabildiği görülür. Piaget'in işlem öncesi dönemine benzemektedir.

3- Sembolik Dönem 7 yaş ve sonrasıdır. Çocuk bu dönemden itibaren sembolik ifadeleri kullanır. Başlangıç olarak konuşmada ve mantık, matematik, müzik gibi farklı alanların sembolik ifadeleri ile iletişim kurabilir.¹³⁹

Lev S. Vygotsky (11 Haziran 1934) gelişimi dönemler üzerinden değerlendirmez. Ayrıca ona göre gelişim ve eğitim arasında güçlü bir bağ vardır. Vygotsky bilişsel gelişimde sosyal etkileşim, kültürel araçlar ve dilin önemine vurgu yapar. Bilişsel gelişimin sürekli devam eden bir süreç olduğunu anlatır. Örneğin aynı yaşta olan iki öğrenciye aynı matematik problemi çözerken aynı düzeyde ve aynı şekilde yardımlar yapılır ve soruyu ikisi de çözer. Ancak incelendiğinde birinci çocuğun problemi yardım ve yönlendirme ile 12 yaş seviyesinde, ikinci öğrencinin ise 9 yaş seviyesinde çözdüğü anlaşılır. Deneydeki iki öğrencinin zihinsel gelişimlerinin aynı olmadığı aşikârdır fakat biraz yardımla tek başına yapacaklarında daha fazlasını yapabileceklerinin de kanıtıdır.

Yapılan bu test ile Vygotsky “proksimal gelişim alanı” (zone of proximal development) kavramını açıklanmaktadır. Bu kavram geleneksel ve alışılan şekilde zekâ testleri gibi geçmişteki becerilerinin tersine zekânın genişliğini ve çocuktaki potansiyeli de göstererek gelecekteki ilerlemesi hakkında bir öngörü sahibi yapar.

Vygotsky dikkat, algı ve hafıza gibi zihinsel yeteneklerin doğuştan geldiğine inanır. Bu yeteneklerle beraber çocuk çevresindeki tecrübeli yetişkinler yardımıyla

¹³⁹ Perihan Ünüvar, *Bebeklik Döneminde Gelişim ve Eğitim* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 165-166.

temel zihinsel işlevlerin kullanımını öğrenir. Kültür ile söz konusu işlevleri üst düzey bilişsel beceriye döndürür. Vygotsky bilişsel gelişim için dört temel ilke olduğunu söyler;

- 1- Çocuk bilgiyi yapılandırır.
- 2- Öğrenme gelişime öncülük eder.
- 3- Dil gelişimde çok önemli bir yere sahiptir.
- 4- Gelişim sosyal çevre ve kültürel araçlardan ayrı düşünülemez.

Bu temel ilkeleri içeren dört aşama ve kavram vardır. Bunlardan ilki; “sosyal etkileşimden bireysel içselleştirmeye geçiş” aşamasıdır. Bu bireysel ve sosyal olarak iki şekilde olur. Bireysel aşamada çocuk bilgileri kendi başına kullanmaya ve problem çözme geliştirmeye çalışır. Sosyal aşamada ise çocuk çevresiyle etkileşime girerek ve kendinden daha bilgili insanların rehberliği ile bilgiyi içselleştirir.

İkinci aşama “Yakınsak (proksimal) Gelişim Alanı” (ZPD) olan rehberlik ve yetişkinler tarafından sağlanan “güdümlü katılım” ile başlayan adımdır. Tecrübeli ve bilgili yetişkinlerin rehberlik ve desteği ile sağlanan teşvikle beraber çocuklar gelişmelerinde ilerleme kaydederler. Sonraki adımları da “bağımsız başarı” olarak isimlendirilir. Geçmişte sağlanan rehberlik ve desteklere artık ihtiyaç kalmamıştır. Çocuk bağımsız olarak problem çözme yetisine sahiptir.

Üçüncü aşama “Dil ve Düşünce Gelişimi” alanıdır. Bu aşama üç adım şeklinde ilerler. Birincisi sosyal konuşmadır; çocuk çevresiyle iletişim kurar bu açıdan dil çok önemlidir. Sonrasında özel konuşma (kendi kendine konuşma) vardır; Burada çocuklar artık dili problem çözme ve düşünceleri organize etmek için kullanırlar. Bu sebepten bilişsel süreçler için kendi kendine konuşmanın önemi büyüktür. Son adım içsel konuşmadır; çocuk artık daha karmaşık bilişsel süreçler için bu aşamaya geçer. Problem çözme sürecini destekler.

Dördüncü aşama “*Kültürel ve Tarihsel Bağlamın Etkisi*”dir. Vygotsky bu aşamanın çocuk gelişiminde ve öğreniminde büyük etkisi olduğunu düşünür. Çocuklar

parçası oldukları tarih ve kültürden etkilenecek öğrenirler ve bilişsel gelişimleri şekillenir.¹⁴⁰

2.5. Kur'ân'da Gelişim Psikolojisi

İnsanın yaratılışı ve yaşam boyu gelişimi hakkında Kur'ân'da birçok âyet bulunmaktadır. Kur'ân, insanın anne karnındaki dönemi, bebeklik, çocukluk, gençlik, orta yaş/olgunluk, yaşlılık dönemi hakkında bilgiler vermektedir. İnsan gelişimi belli süreçlere bağlı olarak Kur'ân'da açıklanmıştır ve bu süreçler biyolojik-fizyolojik, zihinsel ve psikolojik gelişimle ilgili âyetlerde ifade edilmiştir. Ayrıca Kur'ân'da, şahsiyet gelişimine de işaret edilmiştir.

Kur'ân, insanın gelişimini üç ana evrede toplamaktadır.¹⁴¹ Birinci ve sonuncu evre “zayıflık” olarak nitelendirilirken, orta evre ise “güçlülük” olarak vasıflanır. Birey, doğumundan itibaren zayıf olarak nitelendirilen bir bebeklik döneminden başlayarak büyür. “*Bulûğu'l-eşüdd*”¹⁴² bilişsel gelişimin yanı sıra kişiliğin oluşumuna işaret eder. Bu, genel mânada gençlik çağına tekabül eden dönemdir ve bu dönemde kişi, kendisi hakkında tasarruf sahibi olabilir, zihinsel/bilişsel, bedensel ve kişilik gelişimine sahiptir. Orta yaş, yani kırk yaşına kadar süren bu dönemde, bedensel ve psikolojik açıdan güçlenme yaşanır. Sonrasında, ihtiyarlık ve yaşlılık evresi gelir. Bu dönemde gelişim bakımından bir ilerleme beklenmez, aksine bir zayıflık evresine geçiş yapılır ve psikolojik, bedensel ve zihinsel güçlerin zayıfladığı dönem başlar.¹⁴³

Kur'ân, insan hayatında yaşanabilecek değişikliklere ve kişilik yapısındaki farklılıklara da vurgu yapar. Rûm Sûresi 54. âyetinde Allah'ın insanı “güçsüz yarattığı, güçsüzlükten sonra kuvvet verdiği, daha sonra ise yaşlandırdığı ve dilediğini

¹⁴⁰ Der Veer - R. Van, “Vygotsky'nin Gelişim Psikolojisi”, çev. M. Reşat Peker, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/1 (1998), 75-84; Patricia H. Miller, *Gelişim Psikolojisi Kuramları*, çev. Zeynep Gültekin (İmge Kitabevi Yayınları, 2017), 493-530; Harry W. Gardiner - Mary J. Gander, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, ed. Bekir Onur, çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen (İmge Kitabevi Yayınları, 2015), 283-291; Ünüvar, *Bebeklik Döneminde Gelişim ve Eğitim*, 59-60.

¹⁴¹ Hac Sûresi, 22/5.

¹⁴² Kasas Sûresi, 28/14.

¹⁴³ Abdurrahman Kasapoglu, “Gelişim Psikolojisi Açısından Kur'an'da ‘Bulûğ’ Olgusu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006), 269-291.

yarattığı”¹⁴⁴ ifade edilir. Böylece âyeti, insanın yaşamındaki dönüşümlere ve yaşlanma sürecine dikkat çekmektedir.

Hac Sûresi 5. âyette ise insanın yaratılış sürecine ve yaşamındaki aşamalara değinilir. âyeti te, insanın “*topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan ve daha sonra belli belirsiz bir et parçasından yaratıldığı belirtilir.*”¹⁴⁵ İnsanın yaşamındaki evreler, bebeklikten yetişkinliğe kadar olan süreç vurgulanır ve bazılarının erken vefat ettiği, bazılarının ise yaşlılık çağına kadar yaşadığı ifade edilir. âyeti te ayrıca, yağmurun yeryüzünü canlandırması ve bitkilerin büyümesi gibi doğal döngülere de atıfta bulunulur.

Ancak Kur’ân insan gelişimi ve dönemleri hakkında bilgi verirken bir bilim kitabı niteliğinde ve ayrıntısında vermez. Muhataba iletilmesi gereken mesaj ile yeteri kadarını bildirir. Yani Kur’ân’ın ana gayesi olan mesaja hizmet edecek nisbette bilgiler iç içe geçmiş şekildedir ve düşündürücüdür.

2.6. Kur’ân-ı Kerim’de Düşünme Ekseninde Bilişsel Psikoloji Süreçleri

2.6.1. Kur’ân-ı Kerim’de Bilişsel Gelişim

Kelamullah olan Kur’ân pek çok kez insanı düşünmeye ve bilmeye teşvik etmektedir. Aynı zamanda hadislerin debunu desteklediğini görmekteyiz. Ancak burada biliş kelimesinin karşılığı olarak akıl, bilmek ve düşünmek fiilleri ve türevleri karşımıza çıkmaktadır. Bilmek başlangıç seviyesi, en üst seviye ise marifet ile anlatılabilir. Zira insan akıl ile sorumluluk sahibi olmuştur.¹⁴⁶ Allah (c.c.) bir bilişsel faaliyet olarak bilginin ve ilmin duaya katılmasını istemiş ve Rasûlullah’a (s.a.v.)’ bildirmiştir. Örneğin, Tâhâ Sûresi, 114. âyette Allah’ın “*Rabbim! İlmimi arttır.*” şeklindeki duayı teşvik ettiği ifade edilir.¹⁴⁷ Zümer Sûresi 9. âyetinde ise “*bilenlerle bilmeyenlerin bir olamayacağı*”¹⁴⁸ bu anlayışın sadece akıl sahipleri tarafından kavranabileceği belirtilir.

¹⁴⁴ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 451.

¹⁴⁵ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 363-364.

¹⁴⁶ Rifat Atay - Mustafa Cîğ er, “Bilişsel Gelişim Seviyelerine Göre İnsanın Allah’la İletişimi”, 2019, 1000-1001.

¹⁴⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 348.

¹⁴⁸ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 509.

Allah, bilişsel faaliyetin sadece bilgi boyutunda kalmaması gerektiğine de işaret etmiştir. Hûd Sûresi 61. âyette “*insanın yaratılışının, yeryüzünde donanımlı bir şekilde görev alması için olduğu*”¹⁴⁹ vurgulanır. Bu, insanın sadece bilgi edinmekle kalmayıp, bu bilgiyi uygulamak ve yeryüzünde sorumluluklarını yerine getirmekle de yükümlü olduğunu ifade eder.

Bilişsel gelişimin iman ile alakalı olduğu âyet ve hadisler de mevcuttur. Bunun örneğinin Cibril hadisi ismiyle bilinen rivâyete görmekteyiz. Abdullah b. Ömer’in babası Hz. Ömer bin Hattâb (r.a.) naklettiği hadisi şerifte; ashabı kiramın ilk kez gördüğü bir bedevi yanlarına çıkıp gelmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in tam önüne edeb içerisinde oturmuştur. Sonrasında sırası ile islam, iman, ihsan kavramlarını sormuştur.¹⁵⁰

Yukarıda bahsedilen hadiste bir Müslüman için temel kavramlar açıklanırken sıralama dikkat çekmektedir. “*İbn Teymiyye (ö. 652/1254)’ye göre zikredilen kavramların sırasında bir hiyerarşi vardır. En üstte ihsan sonrasında sırasıyla îmân ve İslâm vardır. Bâkîllânî’nin (ö. 403/1013n görüşünde, İslâm kapsayıcı ve geneldir. Îmân da İslâmdan bir şubedir. Neseî (ö. 687/1289) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) ise zikredilen kavramlar arasında bir fark olmadığı, farkın sadece isimlendirmede bulunduğu, özlerinin aynı olduğu kanaatindedir.*”¹⁵¹ İslâm’ın başlangıcı olan akıl baliğ olma veya kabul edildiği dönem, İslâm’ı öğrenme ve bilmeye başlamadır. İman düzeyi ise geçiş dönemidir. Bu adım bilişsel aktiviteleri gerçekleştirme potansiyelinin de olduğu geçiş dönemidir. “*En üst seviye olan tevhid ise ihsanı potansiyel olarak muhteva edebilir. Bu mânada düşünce ve fikri olarak İslâm, îmân ve ihsanı ihtiva eder. İlk söz olarak çocuklarınıza lâ ilâhe illallah Muhammedün Rasûlullah sözünü öğretin*”¹⁵² ve *ölülerinize yani ölmek üzere olan sekerat halindeki hastalarınıza kelime-i tevhidi telkin ediniz.*”¹⁵³ Zikredilen hadiste çocuğun ya da İslâm’a yeni girmiş bir kimsenin en alt basamaktan başlaması, somut bir halde uygulamalı öğrenmesi vardır. “*Güzel bir*

¹⁴⁹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 246.

¹⁵⁰ Buhârî, *Îmân*, 37.

¹⁵¹ Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 16.

¹⁵² Beyhaki, *Şuayb’l Îmân*, 6:398.

¹⁵³ Müslim, “Cenaiz”, 1,2; Tirmizî, “Cenaiz”, 7; Ebû Dâvûd, “Cenaiz” 20

şekilde” ifadesi sevgiye işaret eder. Sevgide, marifeti ihtiva eder.¹⁵⁴

Hucurât Sûresi, 14. âyeti Beni Esed kabilesinden bir grup hakkında indirilmiştir. Kurak geçen bir yılın ardından, Medine-i Münevvere’ye gelip ve İslâma girerek şahadet getiren bu grup, sonrasında bu imanlarını Rasulullah’ın (s.a.v.) başına kakmaktaydılar. Atlar üzerinde, canları ve mallarıyla gelerek iman ettiklerini, Arap kabileleri gibi savaşmadıklarını, zorluk çıkarmadıklarını ve zekâtlarını verdiklerini söylediler. Âyette zikredilen grubun bilişsel durumu, yaptıklarının Kur’ân’da ahlaken hoş karşılamaması ile ortaya çıkmıştır. Zira kıtlık vakti iman etmelerinde onların menfaatine bir durum oluşmuştur. Mekke halıkının savaşması ise yani canı pahasına gerçekleştirilen ve sonunda ölüm olan bir eylem, üst düzey bir inanç ve ahlâki erdem gerektirir. Mekke halkından, iman etmelerinden önce Peygamber (s.a.v.)’e inancının gereği olarak savaşan olmuşsa da Müslüman olmalarından sonra ise İslam için savaşmış oldukları görülmektedir. Kur’ân-ı Kerim, canları ve mallarını ortaya koyarak savaşanlarla, malları ve evlatları için iman edenlerin seviyesini eşit tutmayarak, bu durumu terminolojik bir sıraya koymaktadır.¹⁵⁵

Bilişsel seviyeye göre inancın isimlendirilmesi hadisesini, hadislerde de görmekteyiz. Peygamber (s.a.v.) ganimet dağıttığı esnada bir kişiyi atladığında Sa’d b. Ebi Vakkas’ın üç kez “*Onu neden bıraktın, vallahi ben onu mü’min biliyorum.*” Diye sorması üzerine “*Öyle deme, Müslim de*” buyurmuştur. Yaşanan durumu izah ederek Rasulullah (a.s.); “*Ey Sa’d, bir kişiye, Allah onu yüzükoyun ateşe atmasın diye başkasını daha fazla sevdiğim halde ihsanda bulunduğum olur.*” demiştir. Hadiste “*Sa’d’ın o kişinin mümin olduğu sözünü, Peygamber’in Müslim olduğu ifadesiyle düzeltmesi, gaybî işleri, sadece Allah’ın bildiği; gayb âleminden olması sebebiyle zâhiri teslimiyet ve itaate bakarak bir kişiyi mümin değil müslim demenin daha uygun olduğu belirtilir.*”¹⁵⁶ İslâm’ın ilk zamanlarından itibaren menfaat sebebiyle bazı insanların Müslüman oldukları, Rasûlullah’ın da (s.a.v.) onaylayıp teşvik ettiği görülmektedir. Ancak bu olay, aynı hal üzere inananların bilişsel dolayısıyla ahlaki seviyelerini göstermektedir. Bunun

¹⁵⁴ Atay - Ciğer, “Bilişsel Gelişim Seviyelerine Göre İnsanın Allah’la İletişimi”.

¹⁵⁵ İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu’l Beyan Tefsiri*, çev. Osman Şen (İstanbul: Gül Kitap, 2015), 26/2:296.

¹⁵⁶ Buhâri, “İmân”, 20.

kavramsal karşılığı, soyut alana geçmeden somut bir şekilde sadece Müslüman olmalarıdır.

Bir başka örnek ise iman ve amel bütünlüğü içerisinde islâm ve ihsan bir arada bulunacak şekilde değerlendirilince üç basamak meydana gelmektedir. Bu aşamalar Allah'ı ma'rifet etme (bilme ve tanıma) durumuna göre sıralanmaktadır. Buna göre iman, ya yakinidir; şek ve şüphe içermez (Hucurât Sûresi, 49/15). Ya zannidir; ancak çok güçlü emarelere dayandırılır (Bakara Sûresi, 2/46). Ya da taklididir; bu da basiret ehlini taklit ile oluşan seviyedir (Nisâ Sûresi, 4/83).¹⁵⁷

Ameller de üç basamak halindedir;

- 1- Yeryüzünün imarı (Hûd Sûresi, 11/61)¹⁵⁸
- 2- Allah'a kulluk (Zâriyât Sûresi, 51/56)
- 3- Allah'ın halifesi olmak (el-Bakara Sûresi, 2/30).

Kur'ân'da bilişsel seviyeye göre aşamalı olarak kullanılan bir grup kelime kırâat, tilâvet ve tertîldir. Takip etme, izleme, uyma mânalar da olan tilâvet, *el-İsfahânî*'ye göre; *"Kur'ân'nın içindeki emir ve nehiylere, teşvik edilen ya da sakındırılan şeylere uyma mânasında izleme ve takip etmektir. Kırâatten daha özel anlamlıdır. Bu sebeple her tilâvet bir kırâat'tir. Ancak her kırâat bir tilâvet değildir."*¹⁵⁹ Bu açıklamalardan hareketle tilâvetin yaşam içine dâhil olduğunu görmekteyiz. Kırâat, okumaktır ve lafız gereklidir. Tertîl ile okumak ise mânayı düşünmek ve anlama gerektirir.¹⁶⁰

Furkân Sûresi 32. âyetinde Kur'ân'ın parça parça indirilişin hikmetinden bahsedilmiştir. Allah Teâla bu inişi bütün olarak gerçekleştirmemiş yirmi üç seneye dağıtmıştır. Dolayısıyla âyetlerin ruha sindirilmesi, zihne yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu durumun neticesi olarak da Rasulullah'ın (s.a.v.) ahlâkının Kur'ân olduğunu Hz.

¹⁵⁷ "Kendilerine güven veya korkuya dair bir haber gelince onu yayıyorlar; hâlbuki onu, Rasûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, içlerinden haberin mâna ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anlardı. Size Allah'ın lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz."

¹⁵⁸ "Ve yeryüzünü imar etmenize izin verdi."

¹⁵⁹ el-İsfahânî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 281.

¹⁶⁰ Yavuz Fırat, "Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13 (2002), 257-273.

Âişe'den öğrenmekteyiz.¹⁶¹

Müzzemmil Sûresi, 4. âyetinde geçen “*Kur’ân’ı tane tane, müstehakını vererek oku*”¹⁶² anlamına gelen “*tertîl*” kelimesinin anlamına gelince, “*bir şeyleri düzgün ve güzel bir biçimde sıraya koymak, dizmek, ortaya çıkarmak ve açıklamak*” mânasındadır. Burada kastedilen Kur’ân’ın açık, tane tane, yavaş ve mânası anlaşılır bir biçimde, düşünerek okunmasıdır. Bu okuyuş idrake ve tefekküre daha uygun olduğundan Allah (c.c.) bu şekilde okunmasını istemiştir.¹⁶³

el-İsfahânî inanan kimselerin biliş düzeyini üçe ayırmıştır. Ma’rifet inanmanın şek ve şüphe barındırmayan halidir. Yalnızca peygamberler, sıddıklar, şehitler ve onların düzeylerinde olan kimselerin idrak edebileceği ilahi nur ile gerçekleşir.¹⁶⁴ Hucurât Sûresi 15. âyette müminlerin, Allah'a ve Rasûlüne iman eden, sonrasında hiç şüpheye düşmeden, Allah yolunda malları ve canlarıyla savaşan kişiler olduğu ifade edilir. Bu, doğruların belirgin özelliğini temsil eder. el-Bakara Sûresi 46. âyette geçen “*Onlar, Allah’a kavuşacaklarını ve hiç şüphesiz ona döneceklerini çok iyi bilirler*” ifadesi, zannı galip ile ifade edilen yakîn seviyesini kesin olarak bilmeyi ifade eder. Yûsuf Sûresi 106. âyette ise tam içselleştirmeden ve gereğini yerine getirip olgun bir düzeye erişmeden olan inanç için “*insanların çoğunun, ancak ortak koşarak Allah’a iman ettiği*” belirtilir. Bu, bilişsel düzeylerin farklılığını ve gerçek iman ile yüceltilmiş bir biliş düzeyi ile beraber iman etmenin önemini vurgular. İnsanların çoğu Allah’a iman etmekle birlikte aklını doğru kullanmadıkları ve dünyaya ibret nazarıyla bakmayıp, tefekkür etmedikleri için çeşitli şekillerde O’na ortak koşmaktadırlar.¹⁶⁵ Hayaller, misaller ve taklit yoluyla gerçekleşen imanın seviyesidir.¹⁶⁶

Allah (c.c) insana pek çok özellik, nimet, yetki ve sorumluluk vermiştir. Bunlardan en önemlisi hilâfet özelliğidir. Akla önce, halife kelimesinin sözlük mânası

¹⁶¹ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/4:123.

¹⁶² Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 652.

¹⁶³ İmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1388), 8:276; Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/5:485-486.

¹⁶⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol Ez-Zeri’a İla Mekarimi’s-Şeri’a*, ed. Anar Gafarov, çev. Muharrem Tan (İz Yayıncılık, 2019), 154.

¹⁶⁵ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/3:261.

¹⁶⁶ el-İsfahânî, *Erdemli Yol Ez-Zeri’a İla Mekarimi’s-Şeri’a*, 154.

olarak bir kişinin yerini almak yahutta kendisinden önce yaşamışların yerini almak gibi anlamlar gelebilir. Kaynak? Ancak incelediğimizde böyle olmadığı görülür. Meleklerin, insanın neler yapacağını bilerek sorduğu sorular ve Allah'ın (c.c.)' hilafete uygun olup olmadığını göstermek için Hz. Âdem'i sınaması, aynı zamanda Hz. Âdem'e verdiği bilgi ve kabiliyeti göstererek onun ve neslinin yeryüzünün halifesi olduğunu ispat eder niteliktedir. Nûr sûresi 55. âyette geçen “*istihlâf*” yani “*hilâfet yetkisi vermek*” vaadi de iman ve sâlih amel şartına bağlanmıştır.

En'âm Sûresi 165. Âyette insana verilen hilafet nimetinin ve emanetinin aynı zamanda onun sorumlulukları olduğu¹⁶⁷ bildirilmiştir. Zira bu emanet insanda bulunan akıl, şuur, irade, bilgi, muhakeme yetisi, iyi-kötü arasında seçim yapabilme ve ahlak gibi sıfatlar sebebiyle verilmiştir. Bu yükümlülükler, Sâd Sûresi'nin 26. âyetinde şu şekilde açıklanır: “*Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet, nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır*”.¹⁶⁸

Yukarıda anlatılan örneklerle bakıldığında imanın bir biliş seviyesi olmakla beraber neye nasıl inanıldığının da bir biliş seviyesini beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Gerek Yüce Kur'an gerekse hadislerde de bu konu araştırıldığında bizlere ışık tutan örneklerin olduğunu görmekteyiz.

2.7.1. Kur'ân'da Bilişsel İşlevler

2.7.1 Dil Öğrenimi

Kur'ân'da zikredilen, Allah'ın insana bahşettiği nimetlerden biri de düşünmenin ilk adımı olan öğrenmedir. İnsan bunun için doğal olarak yetenekli yaratılmıştır. Bu yetenekle beceri ve sanat öğrenip icra edebilir. İlim ve bilgi öğrenip öğretebilir. Tüm bunlar insanın kendi sorumluluğunu taşıma ve insana verilen yeryüzünü imar etme görevi için gerekli olan özelliklerdir.

¹⁶⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 163.

¹⁶⁸ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 503.

Öğrenme için ilim ve bilgi kaynakları ilahi ve beşeri olmak üzere iki tanedir. Bu iki kaynak da Allah'tan gelmektedir. Ancak ilahi bilgiden kasıt vahiy, ilham ve sadık rüyalar. Beşerî bilgiden maksat ise insanın yaşamındaki tecrübeleri ve gayreti ile öğrendikleridir. Söz konusu bilgiler ailede ve eğitim- öğretim kurumlarından alınabilir. Bunu elde edecek idrak, algılama, kavrama ve doğru yolları keşfetme ise yine Allah'a dayanmaktadır. Bu şekilde öğrenmeye örnek insanın dil öğrenmesidir. Allah Teâlâ'da Hz. Âdem'e önce dilin kendisiyle geliştiği ve zenginleştiği isimleri öğretmiştir.

Bakara Sûresi 31. âyette geçen “*Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti*”¹⁶⁹ ifadesi bilişsel açıdan da kişinin zihninde birçok sistemin kullanılması demektir. Algılama ile insan önce isim sahibini tanır ve bu hafızasında yer edinir. Hz. Âdem isimlerle beraber eşyanın mahiyetini de öğrenmiştir ki bu da insan için çok önemli bir bilişsel faaliyettir. Zira daha önce de bahsettiğimiz gibi kişinin belleğinin yüksek seviyede çalışması kişinin problem çözmesine destek olmaktadır. Zihni daha aktif çalıştırmaktadır. İnsan aynı zamanda isimler ile özel ya da genel olarak eşyanın bilgilerine de sahip olur. Nitelik ve fiillerini kavrar. Örneğin “at” denildiğinde zihnimize ona ait bütün bir mefhum, sembol, fiiller kısaca tüm bilgiler intikal eder. İbni Kesir yukarıdaki âyetin tefsirinde isimlerin öğretilmesi hakkında, “....Ona zat, sıfat ve eylemleriyle bütün eşyaları öğretti.” demektedir. Hz. Âdem'den itibaren başlayan ve her insanoğlunun başına gelecek olan bu öğrenme serüveni ile kişi eşyaları tanıyıp aralarında benzerliklerini ve ayrıştıkları noktaları fark etmektedir. İsimler vasıtası ile dil öğrenmeye başlayan insanda gerçekleşen bu eylem ile zihni faaliyetlerin pek çoğu çalışmış olur. İnsanın analiz etme yetisi gelişir; bu sayede nesneleri sıralama ve gruplandırma, aralarındaki bağlantı ve ilişkileri idrak etme gibi eylemleri de yapabildiğini görmekteyiz. Öğretilen bir isimde beliren imge ile pek çok bilgiye ulaşılmıştır. Allah (c.c.) bunun önemini Hz. Peygambere indirdiği ilk âyetler ile göstermiştir.¹⁷⁰ “*Yaratan rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan (asılıp tutunan zigottan) yaratmıştır. Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, (böylece) insana bilmediğini*

¹⁶⁹ Alâk 96/1-5; Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 8.

¹⁷⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 692.

bildiren rabbin sonsuz kerem sahibidir. ” Bu âyetlerin ilk inen âyetler olması sebebiyle önemi büyüktür.

İndirdiği ilk âyetlerde Allah (c.c.) insanın dil öğrenmesine, yazmasına ve düşüncesini ifade olan konuşmasına dikkat çekmekle insanı hem övmüş hem diğer varlıklara olan üstünlüklerini birbir açıklamıştır. Kur’ân da dil öğrenimi ve bunula beraber oluşan bilişsel faaliyetlerin, insanın okumasının, yazmasının ve bunların temelinde ki düşünme faaliyetinin önemini gerek ilk indirilen âyetlerde gerekse Hz. Âdem (a.s.)’ın isimleri ve mahiyetlerini öğrendiğini anlatan kıssa ile kavramaktayız.

2.8. Öğrenme Yöntemleri

2.8.1. Tekrar

Kur’ân’da psikolojinin bahsettiği öğrenme şekillerinden olan metodların uygulandığı görülmektedir. Bunlardan biri tekrardır. Kur’ân’ın tekrar yöntemi aracılığıyla muhatabı olan insanlara vermek istediği mesaj ve görüşü hatırlatarak belleği kullandığı anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Zümer Sûresi 38. âyetinde “*Gerçek şu ki onlara: Gökleri ve yeri kim yarattı? diye soracak olsan, tereddüt etmeden: Allah’tır derler!*”¹⁷² ifadesi, muhatabı olan insanlara gök yüzünün ve yeryüzünün yaratıcısının Allah olduğunu hatırlatır ve tekrar yoluyla bu gerçeği pekiştirir. Zuhuf Sûresi’nin 9. âyetinde gökyüzünün ve yeryüzünün yaratıcısının Allah olduğunu vurgulanır.¹⁷³ Gökleri ve yeryüzünü kimin yarattığı sorusuna verilen cevap ile Allah yaratıcının kendisi olduğu gerçeğini hatırlatarak bilgiyi hem öğretmiş hem de kalıcılığını murâd ederek psikolojideki uzun süreli belleğe geçişine sebep olmuştur.

2.8.2. Tecrübe

İnsanlar tecrübe yoluyla yaşadığı olaylar ile pratik bir şekilde problem çözmekle beraber daha kalıcı bir şekilde bilgi de edinirler. Kur’ân, insana düşünmeyi tavsiye ederken, yeryüzünü gezmeyi, hayvanları, nebatatı gözlemlemeyip deneyimlemeyi teşvik

¹⁷¹ Bakınız,35-36.sf.

¹⁷² Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 512-513.

¹⁷³ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 540.

etmektedir. Bu modern psikologların (operant conditioning) deneme-yanılma ismiyle ifade ettikleri bir durumdur

Deneme yanılma, Rasûlullah'ın da (s.a.v.) önem verdiği bir durumdur.¹⁷⁴ Bunula ilgili bir örnekte Hz. Peygamber (s.a.v.), ashabından ziraat ile uğraşanları gördüğünde erkek hurma filizini dişi hurma filizi ile aşılama yapmalarını tavsiye etmiştir. Bu uygulamadan sonra ashabının aşılama ile verimli ve fazla mahsûl alamadıklarını söylediğinde bunun kendi fikri olduğunu, tavsiyesini güzel sonuç vermediyse uygulamaları gerektiğini ve kendilerinin ziraat işlerini daha iyi bileceklerini buyurmuştur.¹⁷⁵

Hadisi şerifte anlaşıldığı üzere Peygamber (s.a.v.) önce kendi kanaatini bildirmiş sonrasında onların tecrübelerine uygun hareket etmelerini bildirmiştir. Böylece önceliğin tecrübede olduğunu ifade etmiştir.

Rûm Sûresi 7. âyette dünya deneyimine dair geçen “*insanların dünya işlerini daha çok bildikleri*”¹⁷⁶ ifadeler bulunmaktadır. Kurtubî (ö. 671/1273) ve İbni Kesir (ö. 774/1373), bahsi geçen âyetin açıklamalarında nasıl ziraat yapılır, nasıl bina inşaa edilir, ekip-biçme vakitleri ne zamandır bunları insanların daha iyi bildiklerini ve bu konularda daha usta, istekli ve zeki olduklarını belirtirler.¹⁷⁷

2.8.3. Taklit

İnsan, hayatının başlangıcında temel olarak bilgisinin olmadığı ortama doğmasıyla önce anne-babasının davranışlarını tekrarlayarak öğrenme sağlar. Tıpkı tekrar ederek konuşmayı, dili öğrendiği gibi yaşamının başlangıcındaki temel kazanımlar taklit yoluyla edinilir. İnsan hayatının birçok alanında da bu yöneme meyillidir. Dini ve dünyevi pek çok öğrenme bu yolla yapılmaktadır. Dini ibadetlerin önce Peygamber'e (s.a.s.) öğretilmesi ve sonrasında ashabının ondan gördüğü gibi abdest, namaz, hac, gibi ibadetleri uygulaması buna örnektir. Bu öğrenme yönteminin

¹⁷⁴ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Fecr Yayınevi, 2017), 142.

¹⁷⁵ Ebu Zekerriyya Yahya b. Şeref Nevevi, *Sahihi Müslim bi's-Şerhin Nevevi* (Kahire: Matbaatü'l Mısıriyye ve Mektebetüha, ts.), 15:116-117 Fedâil, 139.

¹⁷⁶ Altuntaş - Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 445.

¹⁷⁷ Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, 14:7; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3:427.

tarihi ise insanlığın başlangıcıyla eşittir. Mâide Sûresi 31. âyeti, insanlara bir öğretme yöntemi olarak örneklemeyi kullanır. Âyette Kâbil'in Hâbil'i öldürdükten sonra cesedini ne yapacağını bilmemesi ve sonrasında bir karganın ölmüş olan diğer kargayı gömmesine şahit olması ile aynı fiili gerçekleştirmesi konu edilir.¹⁷⁸

Kur'ân, insanları öğrenmeye teşvik etmek için kendisinden önce inanmış ve güzel örnekler sunan kişilere atıfta bulunur. Ahzâb Sûresi 21. Âyeti bu noktada Rasûlullah'ın, Allah'a iman edenler ve ahiret gününe inananlar için güzel bir örnek olduğunu ifade eder.¹⁷⁹

2.9. Problem Çözme

Kur'ân'da problem çözmeye en etkili örneklerden biri Hz. İbrahim'in (a.s.) hayatıdır. Putperest kavminin arasında yaşarken tecrübe ettiği olaylardır. Bu konudaki En'âm Sûresi 74. ve 79. âyetlere göre, Hz. İbrâhim, babası Âzer'e hitaben, putları tanrılar olarak görmesini sorgular ve apaçık bir sapkınlık içinde olduklarını ifade eder. Hz. İbrâhim'e (a.s.), arzın ve semânın hakikatini iyiden iyiye kavrama imkânı verilir ve böylelikle kesin bir imâna sahip olması amaçlanır. Hz. İbrâhim, gece karanlığında bir yıldız gördüğünde bunun tanrı olduğunu düşünür, ancak yıldızın batmasıyla bu fikrini değiştirir. Ardından ayın doğuşunu ve batışını gözlemler ve bunları da ilâhî varlık olarak düşünür, ancak ayın batmasıyla da bu inancını terk eder. Güneşin doğuşunu gözlemlediğinde ise onu daha büyük bir ilâhî varlık olarak kabul eder. Ancak güneşin de batması üzerine gerçek doğru yolun ne olduğunu sorgular ve kavmini putlardan uzaklaşarak yalnızca tek bir Allah'a inandığını ifade eder.¹⁸⁰

Hiz. İbrahim'in (a.s.) kıssası, problem çözme ve eleştirel düşünmenin temel adımlarını pratik olarak kullanmaya bir örnektir. Hiz. İbrahim (a.s.) kıssasının birinci bölümünde önce problemin varlığını idrak etmiştir. Düşünme işlevini doğru bir şekilde yerine getirdiğinde, cansız putlara tapmanın mantıklı bir davranış olmadığını idrak etmiştir.

¹⁷⁸ Ebü'l-Berekât Nesefî, *Medârikü't-Tenzil Ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bidevi (Beyrut: Dar Al-Kelam Al-Tayyib, 1419), 1:142-143.

¹⁷⁹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 464.

¹⁸⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 148-149.

Hız. İbrâhîm'in problem çözme metoduyla ilgili olarak Sâffât Sûresi 95. âyette, Hız. İbrahim'in şu sözleri yer alır: “*Yonttuğunuz putlara mı tapıyorsunuz?*”¹⁸¹ Bu ifade, Hız. İbrahim'in putlara tapmanın anlamsızlığını fark ettiğini ve kavminin yanlışını dile getirdiğini gösterir. Daha sonra, Hız. İbrahim, kavminin bu yanlış anlaması için üzerinde düşünmüş ve deliller toplamıştır. Enbiyâ Sûresi 66. âyetteki şu ifadeler bu durumu sergilemektedir: “*İbrahim: Öyleyse, dedi, Allah'ı bırakıp da, size hiçbir fayda ve zarar vermeyen bir şeye hâla tapacak mısınız?*”¹⁸² Hız. İbrahim, âyette geçen bu soruyu yönelterek kavmini, Allah'ın dışında hiçbir şeyin kendilerine fayda veya zarar veremeyeceğini sorgulamaya ve düşünmeye sevk etmiştir. Bu şekilde, Hız. İbrahim, eleştirel düşünme yeteneğini kullanarak kavminin anlayışını derinleştirmiş ve onları yanlış inançlarından sıyrılmaya teşvik etmiştir.

Hız. İbrâhîm Sonrasında delillerini toplayarak gözlemleme ve bilgi aşamasına geçerek muhtemel çözümler üzerinden ilerlemiştir. Her bir hipotezini gözlemlemiş test etmiştir. Çözüm önerilerini düzenleyerek hipotezlerinin doğruluğunu test etmiştir. Bu ise âyette sırasıyla gözlemlmelerini anlatmasıyla gerçekleşir. Önce yıldızlara, sonrasında ay ve güneşe nazar etmiştir. Bu gözlemlmelerini etraflica düşünüp tefekkür etmiştir. Tek tek hipotezleri üzerinde düşünmüş ancak her birinin de tanrı vasfına uygun olmadığı sonucuna varmıştır. Sonunda kendini sukûnete erştiren aklının ve kalbinin de mütmain olduğu çözüme ulaşmıştır. Allah'ın (c.c.) varlığına ve birliğine iman ederek bu evrensel düzenin yaratıcısı olduğunu müşahade etmiştir. Bu ve bezeri kıssa ve âyetlerden Kur'ân'ın eleştirel düşünme ve bilişsel faaliyetlere teşvik ettiği ve önem verdiği anlaşılmaktadır.¹⁸³

¹⁸¹ Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 496.

¹⁸² Altuntaş - Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, 358.

¹⁸³ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 120-122.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Kur'ân insanı anlatırken daima düşünmeye vurgu yapmaktadır. Zira insan düşünme ile hayvan ve diğer tüm varlıklardan ayrılmış eşrefi mahlûkat olarak yeryüzünde Allah'ın halifesi konumuna getirilmiştir. Allah'ın kalamında buna pek çok âyette rastlamaktayız. Düşünmeye verilen önem herkes tarafından anlaşılabilir. Düşünmeye verilen önem herkes tarafından anlaşılabilir.

Beşerî bilimler, özellikle psikoloji, insan zihnini ve düşünce süreçlerini anlamaya yönelik çalışmalar yapar. Bilişsel psikoloji, düşünme aşamalarını, öğrenme ve problem çözme süreçlerini ele alarak insanın nasıl düşündüğünü, hangi yollarla doğru sonuçlara ulaşabileceğini araştırır. Çalışmamızda bu süreci inceleyerek, insanın düşünme aşamalarının, algılama, öğrenme ve problem çözme gibi bilişsel süreçlerle şekillendiğini gördük. Günlük hayatta karşılaşılan sorunların, bilişsel gelişim sayesinde daha etkin bir şekilde aşılabileceği anlaşılmıştır. İnsan, düşünme yetisi ile zihinsel bir olgunluğa ulaşmayı hedefler ve Kur'ân'da bu olgunlaşma süreci, çeşitli aşamalarla desteklenir.

Çalışmamızda psikolojinin düşünme aşamalarını incelemeye çalıştık. Psikolojinin bahsettiği bilişsel gelişimle insanın günlük hayatta karşılaştıkları sorunları daha kolay aşabileceklerini gördük. Bu gelişimle insanın ulaşabileceği en üst düzeye ulaşması amaçlanmıştır. Kur'ân'daki âyetlerde düşünme aşamalarının da âyetlerle adım adım açıklandığı görülmüştür. Bilişsel psikolojide düşünme vasıtası ile yapılan işlevlere de Kur'ân'da işaret edilmiştir. Bu sebeple önce düşünme aşamalarının duyu, algılama vasıtası ile olduğu anlaşılmaktadır. Sonrasında öğrenme ve problem çözme aşamalarından bahsedilmektedir. İnsan, yaratılış itibarıyla diğer varlıklardan düşünme yeteneğiyle ayrılan ve bu özellik sayesinde yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak konumlandırılan bir varlıktır. Kur'ân, insanın bu üstün özelliğini defaatle vurgular ve düşünmeye büyük önem atfeder. Kur'ân'daki birçok âyet, insanı tefekkür etmeye, akletmeye ve derinlemesine düşünmeye sevk eder. Zira düşünme, insanın doğru yola ulaşması ve hayatını anlamlandırabilmesi için en temel yetidir. Bu bağlamda, Kur'ân'da düşünmeye yönelik kullanılan kelimeler ve kavramlar, bilişsel süreçlerin ve düşünmenin farklı yönlerini işaret eder.

Kur'ân'daki düşünmeye yönelik kavramlar, bilişsel psikolojinin tanımladığı düşünme aşamaları ile büyük bir paralellik gösterir. “Basîret”, gözün algılaması ile düşünmeyi ifade ederken, “nazar” kelimesi uzun süreli bakış, kavrama ve anlama sürecini işaret eder. “Akletmek”, duyuların sağladığı veriler ışığında düşünme anlamına gelirken, “tefekür” zihnî bir çalışma, derin düşünme, zihinsel analiz yapma olarak tanımlanabilir. “Tedebbür” ise bir meselenin başlangıcından sonucuna kadar tüm süreçlerini derinlemesine konuyu etraflıca düşünme düşünüp önlem almayı ve stratejik bir yaklaşımla anlamayı içerir.

Sonuç olarak, Kur'ân-ı Kerîm'deki düşünme ile ilgili kavramlar, bilişsel psikolojideki düşünme aşamalarıyla örtüşmektedir. Her iki alanda da insanın düşünce yetisinin geliştirilmesi, doğru kararlar alabilmesi ve hayatını daha iyi yönetebilmesi için hayati bir önem taşır. Kur'ân'ın teşvik ettiği düşünme süreçleri, sadece bireyin manevi hayatını değil, aynı zamanda dünyevi sorunlara karşı çözüm geliştirme kapasitesini de güçlendiren bir anlayış sunmaktadır. Düşünme, insanın hem kendi varoluşunu anlaması hem de hayatını en doğru ve faydalı şekilde inşa etmesi için vazgeçilmez bir araçtır. Bu sebeple hem Kur'ân hem de bilişsel psikoloji insanın bu temel yetisini derinleştirmeye büyük önem vermektedir. Kur'ân ve psikoloji çerçevesinde düşünme konusunu ele aldığımızda düşünme konusunda, bu iki bilgi kaynağı arasında paralellik olduğunu görmekteyiz. Zira Kur'ân'ın da psikolojinin de insana manevi, bilişsel ve sosyal açıdan ne kadar değer verdiğini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1987.
- Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993.
- Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed. *Et-Teysîr Fi't-Tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. 15 Cilt. İstanbul: Darü'l-Lübab Li'd-dirasat ve Tahkik, 1., 1440.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'ân-ı Kerim Meali*. Ankara: DİB. Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûq fi'l-Luğa*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2009.
- Atay, Rifat - Ciğer, Mustafa. “Bilişsel Gelişim Seviyelerine Göre İnsanın Allah’la İletişimi”. 996-1009, 2019.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Bedri, Malik. *Düşünme Gözlemden Tanıklığa*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 3. baskı., 2021.
- Beilock, Sian L. - DeCaro, Marci S. “From poor performance to success under stress: working memory, strategy selection, and mathematical problem solving under pressure.” *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 33/6 (2007), 983. <https://psycnet.apa.org/record/2007-15531-001>
- Bernstein, Douglas. *Essentials of Psychology*. Cengage Learning, 2010.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullâh b. Umer b. Muhammed. *Tefsîru'l-Beydâvî (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl)*. I-II Cilt. 1408/1988.: Dâru'l-Kutubi'l- ‘İlmiyye, 1., 1408.
- Bolay, Süleyman Hayri. “AKIL”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsîri*. ed. Mehmet Doğru. 10 Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 8. Basım, 2012.
- Bursevi, İsmail Hakkı. *Ruhu'l Beyan Tefsiri*. çev. Osman Şen. İstanbul: Gül Kitap, 2015.
- Capelle, Wilhelm. *Sokrates'ten Önce Felsefe*. çev. Oğuz Özügül. Pencere Yayınları, 2006.
- Carrel, Alexis. *İnsan Denen Meçhul*. çev. Refik Özdek. İstanbul: Yağmur Yayınları, 4. Basım, 1983.
- Cemalcılar, Zeynep. *Psikoloji*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2018.
- Conway, Andrew vd. “Variation in Working Memory: An Introduction”. *Variation in Working Memory*, 3-17. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195168648.003.0001>

- Coşkun, Svitlana Nesterova. “Analojik Düşünmenin Doğası, Mekanizması Ve Uygulamaları”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 33 (21 Mayıs 2022), 343-361. <https://doi.org/10.53844/flsf.1065497>
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1. Basım, 1991.
- Çakmak, Cengiz - Tunçel Önkal, Ahu. *İlkçağ Felsefesi*. ed. Mustafa Altunoğlu - Fatih Taştan. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Dâmegânî, Hasen b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân (İslâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm)*. thk. Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâîîn, 4., 1983.
- Dârimî es-Semerkindî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen-İ Dârimî*. ed. Hasan H. Maden. çev. Abdullah Aydınli. 6 Cilt. İstanbul: Madve Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Delay, Jean - Pichot, Pierre. “Psikolojinin Tanımları Metodları ve Komşu Disiplinlerle İlgileri”. çev. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (1975), 323-343.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 3., 1979.
- Ergin, Hatice - Yıldız, S. Armağan. *Gelişim Psikolojisi / Hatice Ergin*. Nobel Akademik Yayıncılık, 2024.
- Fırat, Yavuz. “Kıraat Tertil ve Tilavet Kavramlarının Anlamsal Araştırma ve Karşılaştırması”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13 (2002).
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir. *Kâmûsü'l-Muhît*. Beyrut,Lübnan: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 8. Basım, 1426.
- Gardiner, Harry W. - Gander, Mary J. *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. ed. Bekir Onur. çev. Ali Dönmez - Nermin Çelen. İmge Kitabevi Yayınları, 2015.
- Gezgin, Ali Galip. “Kur'ân'da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (01 Haziran 2014), 133-174.
- Goldstein, E. Bruce. *Bilişsel Psikoloji*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdi'l Mahzûmî - İbrâhim Samurâî. 8 Cilt. Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1431.
- Hârizmî ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *El-Keşşâf'An Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîlve 'Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1., 2016.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah Ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1975.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Ğâlib. *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdu's-Selâm Abdu's-Şâfi Muhammed. I-V+Fihrist Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed Hasen. *Kitabu Cemhereti'l-Luga*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1408.
- İbn Faris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. *Mücmelü'l-Luga*. çev. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. Beyrut: Er-Risale Vakfı, 2., 1406.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1388.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 3. Basım, 1410.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzır fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. ed. Muhammed Abdulkerîm Kâzım Râzî. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1., 1405.
- İsfahânî, Râgıb el-. *Erdemli Yol Ez-Zeri'a İla Mekarimi's-Şeri'a*. ed. Anar Gafarov. çev. Muharrem Tan. İz Yayıncılık, 2019.
- İsfahânî, Râgıb el-. *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Pınar Yayınları, 6., 2018.
- İzutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Kara, Necati. *Kur'an'da Beden Dili*. Ankara: Bilge Yayınları, 2004.
- Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 7., 2020.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Kasapoglu, Abdurrahman. "Gelişim Psikolojisi Açısından Kur'an'da 'Bülüğ' Olgusu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006), 269-291. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4297/255442>
- Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lügât'it-Türk*. çev. Besim Atalay. 4 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Keklik, Nihat. *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., 1987.
- Kolektif vd. *Bilişsel Psikoloji Zihin ve Beyin*. çev. Kolektif. Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Korman, Hamdi. "Antik Felsefede Psikolojinin Artalanı". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 5/15 (01 Aralık 2016), 363-382.
- Kranz, Walther. *Antik Felsefe*. çev. Suat Y. Baydur. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2003.
- Kurtubi, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin Turki. I-XXIV Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1., 1427.

- Kutluer, İlhan. "DÜŞÜNME". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kutluer, İlhan. "İLMÜ'n-NEFS". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 21 Eylül 2023
- Lovett, Marsha C. *Computational Cognitive Modeling*. "Modeling selective attention: Not just another model of Stroop (NJAMOS)". *Cognitive Systems Research* 3/1 (01 Mart 2002), 67-76. [https://doi.org/10.1016/S1389-0417\(01\)00045-6](https://doi.org/10.1016/S1389-0417(01)00045-6)
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ'. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani vd. thk. Cemil Çiftçi - Ahmet Akçakaya. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Miller, Patricia H. *Gelişim Psikolojisi Kuramları*. çev. Zeynep Gültekin. İmge Kitabevi Yayınları, 2017.
- Morgan, Clifford Thomas. *Psikolojiye Giriş*. ed. Sirel Karakaş. çev. Hüsnü Arıcı. Ankara: H.Ü.P. Böl. Yayınları, 1999.
- Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Fecr Yayınevi, 2017.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât. *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bidevi. 3 Cilt. Beyrut: Dar Al-Kelam Al-Tayyib, 1419.
- Nevevi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Sahihi Müslim bi's-Şerhin Nevevi*. Kahire: Matbaatü'l Mısıriyye ve Mektebetüha, ts.
- Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik-Yaşlılık-Ölüm*. İmge Kitabevi Yayınları, 2021.
- Özakpınar, Yılmaz. *Psikoloji Tarihi*. Ötüken Neşriyat, 2023.
- Özakpınar, Yılmaz. *Psikolojinin Temel Mefhumları*. İstanbul: Baha Matbaası, ts.
- Plotnik, Rod. *Psikolojiye Giriş*. Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2020.
- Pretz, Jean E. vd. "Recognizing, defining, and representing problems". *The psychology of problem solving* 30/3 (2003), 3-30. <https://www.al-edu.com/wp-content/uploads/2014/05/Davidson-Sternberg-The-Psychology-of-Problem-Solving-2003.pdf#page=16>
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed er-. *Mefâtihu'l-gayb et-Tefsîrü'l-kebîr*. Beyrut: Daru İhya'it-Türasi'l-Arabi, 3., 1420.
- Santrock, John W. *Yaşam Boyu Gelişim Gelişim Psikolojisi*. çev. Galip Yüksel. Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Sarıçalı, Mehmet. *Psikolojiye Giriş- Zihin ve Davranışın Derinliklerine Bilimsel Bakış*. ed. Begüm Satıcı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Schultz, Duane P. - Schultz, Sydney Ellen. *Modern Psikoloji Tarihi*. çev. Yasemin Aslay. Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2020.
- Seçer, İsmail. *Psikolojiye Giriş*. ed. Şerife Işık. Ankara: Pegem Akademi, 4. Basım, 2021.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*. Pegem Akademi Yayıncılık, 2009.

- Seyyid Kutub. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. çev. Salih Uçan - Vahdettin İnce. 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Simon, Herbert A. - Newell, Allen. "Human Problem Solving: The State of the Theory in 1970." *American Psychologist* 26/2 (Şubat 1971), 145-159. <https://doi.org/10.1037/h0030806>
- Solso, Robert L. vd. *Bilişsel Psikoloji*. çev. Ayşe Ayçiçeği. Bilge Kültür Sanat, 2022.
- Spinks, G. Stephens. "Psikoloji ve Din". çev. Zeynep Özcan - Bozkurt Koç 13:1 (2008), 307-318.
- Suyuti, İmam. *Ed-Dürrü'l-Mensur (16 Cilt) / Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. çev. Zekeriya Yıldız. 16 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- Taberî, İbn Cerîr. *Taberî Tefsîri*. çev. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tunç, Mustafa Şekip. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: İÜEF. Yay, 1949.
- Türnüklü, Elif B. - Yeşildere, Sibel. "Problem, Problem Çözme ve Eleştirel Düşünme". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25 (2005), 107-123.
- Ulusoy, Ayten vd. *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 7. Basım, 2013.
- Ünal, Ali. *Kur'an'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Nil Yayınları, 1999.
- Ünüvar, Perihan. *Bebeklik Döneminde Gelişim ve Eğitim*. Ankara: Anı Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Veer, Der - Van, R. "Vygotsky'nin gelişim psikolojisi". çev. M. Reşat Peker. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/1 (1998), 75-84.
- Yakıt, İsmail. "Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi". *Din Şûrası (Sempozyum)* II (1995), 412-417.
- Yavuz, Galip - Alvani, Mustafa El. "Arap Dilinde Teradüf (Eşanlamlılar)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (13 Eylül 1996), 231-236.
- Zimbardo, Philip G. - Gerrig, Richard J. *Psikoloji ve Yaşam -Psikolojiye Giriş*. çev. Gamze Sart. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- "gelişim ne demek TDK Sözlük Anlamı". Erişim 24 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=gelişim>
- "psikoloji ne demek TDK Sözlük Anlamı". Erişim 21 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=psikoloji>

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Selime SEZGİN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	